

«Γεννάδας ἀνὴρ ὁ δεσπότης σου»

(Οἱ ἀναζητήσεις τῆς ἐμμελείας)

Στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος ἡ μετάβαση γενικά, ἀπὸ μία ἐποχὴ σὲ ἄλλη, ὀλοκληρώνεται, ὅταν ἡ νέα ἀντίληψη διεισδύσει στὰ εὐρύτερα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, ὡς καθημερινή του συνήθεια, καὶ γίνεῖ τελικὰ τρόπος ζωῆς τους· ἡ διαφορὰ μὲ τις ὅποιες θεωρητικὲς προσεγγίσεις, ἰδεολογίες, ἀναλύσεις ἢ προφητεῖες κάθε μορφῆς, ἔγκειται στὴν διάρκεια καὶ στὴν βαρῦτητα τῆς μεταβατικῆς περιόδου, στὴν διαδικασία ἐμπεδώσεως τῆς ἄλλης νοοτροπίας στὸν καθένα, μὲ καθοριστικῆς σημασίας παράγοντα, τὴν ἐπιδίωξη τῆς προσαρμογῆς του πρὸς πᾶν ὅ,τι θεωρεῖ νέο ἢ διαφορετικὸ· αὐτὸ θὰ τοῦ καταστήσει, ὅπως πιστεύει ἡ πλειοψηφία τῆς ἐποχῆς, τὴν ζωὴ του καλύτερη, τουλάχιστον ἀπὸ οἰκονομικῆς πλευρᾶς στὰ νεώτερα χρόνια, διότι παλαιότερα μᾶλλον μετροῦσαν καὶ ἄλλα πράγματα κι εἶχαν ἀρκετὲς φορὲς αὐτὰ τὰ ἄλλα πολὺ μεγαλύτερη ἐπιρροὴ στὴν καθημερινότητα τῶν πολιτῶν.

Τοὺς ἀπασχολοῦσαν πολὺ αὐτὲς οἱ σκέψεις τοὺς δύο παλιούς φίλους, καθὼς τὸ εἶχαν συζητήσει τὸ θέμα μεταξύ τους καὶ στὶς συντροφιές τους μὲ ἄλλους πολλές φορὲς· ξαναρχόταν, ὅμως, μπροστὰ τους, ἀφοῦ διαπίστωναν τὸ πόσο διεισδύει στὴν καθημερινότητα ὄλων καὶ τοῦ περιβάλλοντός τους κυρίως, ὁ νέος τρόπος ζωῆς τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας, ἐπειδὴ ἦταν κι ἀπ' τοὺς πρώτους ἐρευνητὲς καὶ σχολιαστὲς τοῦ θέματος. Λίγα χρόνια πρὶν, ὅλοι σχεδὸν πίστευαν ὅτι, ἡ ψηφιακὴ ἐπανάσταση εἶναι ἡ τέταρτη στὴν διαδρομὴ τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς, μετὰ ἀπὸ ἐκείνες, τοῦ ἀτμοῦ, τοῦ σιδηροδρόμου καὶ τοῦ ἠλεκτρισμοῦ καὶ τοῦ αὐτοκινήτου, ἀναφέροντάς τες συνοπτικά, μὲ συμπλήρωμά της τὴν παγκοσμιοποίηση καὶ μὲ κοιτίδα της, ἀλλὰ καὶ πηγὴ ἐξουσίας της, τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες· ἂν κάποιος ἐξέφραζε ἄλλη ἄποψη, τὸν ἀπόπαιρναν ἀμέσως καὶ μάλιστα συνήθως πολὺ ἀπότομα. Τελευταῖα ὅμως ὅλο καὶ πιὸ πολλοὶ ἀντιλαμβάνονται, ὅτι πρόκειται γιὰ κάτι ἄλλο, πέραν τῶν προηγουμένων φάσεων τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας, καὶ ἀρκετοὶ πέραν τῆς παραδόσεως τοῦ ὀρθολογισμοῦ στὸν γνωστὸ μας δυτικὸ κόσμος, διότι ὁ ἄλλος, ὁ ἀνατολικός, κινεζικὸς καὶ Ἰνδικός, ἀναδύει ἐμφανέστατα τὶς δικές του ἀξίες, ἐντελῶς διαφορὲς ἀπ' τὶς παραδεδεγμένες στὸν δικό μας.

Πάντως, ἀπ' τὴν ἀποδοχὴ ἐκ μέρους τοῦ ἀνωνύμου πλήθους, ὅτι ἔχουμε εἰσέλθει ὡς ἀνθρωπότης σὲ ἄλλη ἐποχὴ, ἀντλοῦν θάρρος καὶ ἐμπιστοσύνη στὶς διερευνήσεις τους· βλέπουν στὴν καθημερινότητά τους ἀνθρώπους ὄλων τῶν ἡλικιῶν τοῦ προσαρμόζεσθαι στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ψηφιακῆς τεχνικῆς, ὄχι μόνο χωρὶς νὰ δυσανασχετοῦν κἄν, ἀλλὰ καὶ μὲ ἔκδηλη τὴν ἀπόλαυσή της μὲ ἄνεση, καθὼς διαπιστώνουν, ὅτι τοὺς διευκολύνει πάρα πολὺ στὴν ζωὴ τους, πέρα ἀπ' τοὺς νέους οἱ ὁποῖοι ἔχουν γεννηθεῖ μαζί της καὶ τοὺς ἔχει καταστεῖ δευτέρα ἢ ἴσως πρώτη φύση τους· ἐπιμένουν στὴν ἀξιολόγησι τῶν ἀλλαγῶν ἀπ' τοὺς ἡλικιωμένους, διότι πολλοὶ ἀπ' αὐτούς, στὶς τραγικὲς περιόδους τῆς προσφάτου ἱστορίας μας, ἄρχισαν τὴν ζωὴ τους μὲ τὴν λάμπα πετρελαίου ἢ τὸ δαδὶ καὶ τὸ κερί, καὶ μόνο, ὅταν πῆγαν στὸ Γυμνάσιον στὴν κοντινὴ πόλη, εἶδαν τὸ τί εἶναι τὸ ἠλεκτρικὸ ρεῦμα καὶ τὸ αὐτοκίνητο. Στὸ χωριὸν τους μόνο γαϊδούρια καὶ μουλάρια εἶχαν καὶ ἄφθονες στερήσεις· ἐν τούτοις πολλοὶ ἔμαθαν γράμματα, ἢ πλειονότης τους, κι ἄρκετοὶ σπούδασαν καὶ διακρίθηκαν στὴν ζωὴ τους. Τώρα αἰσθάνονται τὴν ἄνεση τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας, καθὼς, μὲ τὴν σύνδεσή τους στὴν ἠλεκτρονικὴ τραπεζικὴ, κάνουν ὅλες τὶς δουλειές τους ἀπ' τὸ σπίτι τους, πληρωμές, στὴν Ἐφορία, σὲ ἄλλες ὑπηρεσίες· θυμοῦνται τὸ πὼς βοηθοῦσαν τοὺς γονεῖς τους γιὰ ὅλα αὐτά, ἐνῶ αὐτοὶ δὲν γίνονται βάρος στὰ παιδιά τους, πέραν τοῦ ὅτι τὰ βοηθοῦν ἄρκετά, ἐξ αἰτίας τῶν μνημονίων... Ἀλλά, ἂς μείνουμε στὴν ἄνεση τῆς καλύψεως τῶν ἀναγκῶν του, διότι αὐτὸ μετράει περισσότερο στὸν ἡλικιωμένο· βλέπει, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἔαν εἶναι λίγοι ἢ πολλοί, καθὼς γι' αὐτούς συζητᾶμε, ὅτι διαθέτει μεγάλο βαθμὸν αὐτονομίας, ἀδιανόητο γιὰ τοὺς γερόντους ἄλλης ἐποχῆς· παρακολουθεῖ ἀκόμη καὶ τὰ νέα στὸ διαδίκτυο, ἀφοῦ τὰ ἐγγόνια του τὸν ἔχουν ἐκπαιδεύσει δεόντως κι αὐτὰ χαίρονται πολὺ γιὰ τὶς ἐπιτυχίες τῶν παππούδων τους, ἐνῶ συχνὰ ζητοῦν τὰ ἴδια τὴν βοήθειά τους, γιὰ θέματα ἱστορίας, πολιτισμοῦ, γλώσσης, πολυτονικοῦ, ἀρμονίας της, πὺν ὅλο καὶ βαθύτερα τὰ ψάχνουν πολλὰ ἐξ αὐτῶν. Τὸ ἐκπαιδευτικὸν μας σύστημα δὲν τοὺς βοηθάει, τοὺς ἀποτρέπει καὶ μᾶλλον ἐσκεμμένα, πιστεύουν...

Ἡ ἄλλη ἐποχὴ ἀφορᾷ ὀλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα κι ὄχι μόνο τὴν χώρα μας, οὔτε φυσικὰ μόνο τὸν δυτικὸν κόσμον· ἀναγνωρίζεται πᾶ ἀπ' τὴν πλειονότητα τῶν θεωρητικῶν ὅτι πρόκειται γιὰ κάτι ἄλλο, ἔστω κι ἂν, ἐπαναλαμβάνοντάς το, πολλοὶ τὸ ἐντάσσουν στὰ στενὰ πλαίσια τοῦ ὀρθολογισμοῦ, ἀλλὰ στὸν σινοϊνδικὸν κόσμον οἱ προσεγγίσεις εἶναι ἄλλες. Διαπιστώνουν ἄρκετοί, διότι, «ἢ ἐπανάληψις μῆτηρ μαθήσεως», ὅτι ὁ ψηφιακὸς ἄνθρωπος δὲν ἔχει οὐδεμίαν σχέσιν μὲ τὸν βιομηχανικὸν κι ὅτι μοιάζουν μὲ τὶς ἀσύμβατες εὐθειῆς στὸν χῶρον,

δὲν τέμνονται ποτέ, δὲν συναντῶνται ὡς νοοτροπία καὶ τρόπος ζωῆς, ἔστω κι ἂν διαδέχεται ὁ ἕνας τὸν ἄλλο εἰς τὸν κλεινὸν πλανήτην· ἐπομένως, ἐὰν ἐπιθυμοῦμε διερευνῆσαι εἰς βάθος τὰ χαρακτηριστικά τους, ὀφείλουμε ἀνατρέξαι στὶς ἐποχὲς ἐκεῖνες, μικροτέρας ἢ μεγαλυτέρας διαρκείας ἔχει δευτερεύουσα σημασία, ὅπου παρουσιάζεται ἀπότομη ἀλλαγὴ τῆς νοοτροπίας τῶν πολιτῶν τους, μέσα σὲ μία γενιὰ ἢ καὶ σὲ λιγώτερα χρόνια, καὶ στὶς ὁποῖες ἔχει μελετηθεῖ ἡ μεταβολὴ θεωρητικά, στὴν φιλοσοφία, στὴν ἱστορία τους καὶ στὸ δράμα, κυρίως στὴν κωμῶδια τουλάχιστον.

Ἀναγκαστικὰ ἐμεῖς μένουμε στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία καὶ ἰδιαίτερος στὸν πέμπτο αἰῶνα, ἐπειδὴ τὴν γνωρίζουμε καλύτερα κι ἐπειδὴ ἔχει πλούσιο ἱστορικό, φιλοσοφικό καὶ δραματικό ὕλικό, πρόσφορο γιὰ τὶς μελέτες μας, κι ἴσως τὸ πλουσιώτερο στὴν πραγματικὴ ἱστορία γιὰ παλαιότερη ἐποχὴ, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴν νεώτερη. Στὸν Ἑλληνισμό ὅμως ἔχουμε καὶ τὴν εὐκολία τῆς μελέτης της μέσα ἀπ' τὴν ἐπιβίωσή της στὶς διάφορες φάσεις τῆς ἱστορίας μας· ὅπωςδήποτε ὑπάρχουν παρόμοια στοιχεῖα καὶ σὲ ἄλλους λαούς, πλουσιώτερα ἢ φτωχότερα, ἀλλὰ δὲν ἔχουμε τὴν ἄνεση τῆς προβάσεώς τους, ἔστω καὶ μέσα ἀπ' τὶς δυνατότητες τῆς ψηφιακῆς ἐποχῆς· ὅπως μᾶς λείπουν πλήρη στοιχεῖα γιὰ ἄλλες πτυχὲς τῆς ἱστορίας μας, ἂν καὶ οἱ περίοδοι τῶν μεγάλων πατέρων τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ Ἰουλιανοῦ, τῆς ἀναγεννήσεως ἐπὶ Φωτίου καὶ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, τῆς παρακμῆς τοῦ Βυζαντίου, μὲ τὸν Εὐστάθιο καὶ τὸν Τιμαρίωνα, πρὶν τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπ' τοὺς Σταυροφόρους, μέχρι τὴν ὑποταγὴ της στοὺς Ὀθωμανοὺς Τούρκους, εἶναι ἐνδιαφέρουσαι. Ἡ βαθύτερη διεξόδυση στὶς ἐποχὲς αὐτὲς ὀδηγεῖ ὅμως σὲ ἄλλη μορφή μελέτης, πέραν τοῦ ἀπλοῦ καὶ προσιτοῦ πονήματος, καὶ σὲ διαφορετικὲς διαδρομὲς τὴν προβληματικὴ της, οἰκειῆς ἴσως γιὰ ὄσους ἐνδιατρίβουν στὴν γνήσια ἑλληνικὴ ἱστορία, σὲ ὅλες της τὰ διαστάσεις, ἀλλὰ μὲ τὶς ἀντίστοιχες δυσκολίες της, γιὰ ἐμᾶς, διότι ἀποβλέπουμε στὴν παρουσίαση τῶν τρεχουσῶν ἐξελίξεων, μὲ τὴν ψηφιακὴ ἐπανάσταση. Ἡ συνεκτίμησή τους φέρει καὶ ἄλλας περιπλοκάς...

Ὁ πέμπτος καὶ ὁ τέταρτος αἰὼν εἶναι οἱ πολυτιμότεροι καὶ οἱ πλουσιώτεροι στὶς ἀναζητήσεις μας· ἡ ἀναδρομὴ στὸ τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου προσφέρει τὸ πληρέστερο ὕλικό γιὰ τὴν μελέτη τῆς ἀλλαγῆς τοῦ ἥθους τῶν πολιτῶν καὶ τῆς ἐξαχρειώσεώς των, στὶς συνθήκες τῆς μακροχρονίου πολιορκίας τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν ἀτυχιῶν, ἐκουσίων τῶν περισσοτέρων, στὴν ἀνελέγητη σύγκρουση. Ὁ Ἀριστοφάνης διαθέτει πολὺπλευρο ὕλικό, ἐπειδὴ ζεῖ καὶ διακωμῶδει τὴν πολιτικὴ πραγματικότητα σὲ ὀλόκληρη τὴν πορεία τοῦ πολέμου· πάντα ἢ σάτιρα, ἢ κωμῶδια, παρέχει τὴν δυνατότητα τῆς βαθυτέρας

διεισδύσεως στην καθημερινότητα τῶν ἀνθρώπων καὶ γι' αὐτὸ ἐπιζητεῖ σὲ ὅλες τὶς ἐποχές, ὡς ἀνθόρμητη ἔκφραση τοῦ προβληματισμοῦ τῶν πολιτῶν τῆς· αὐτὲς τὶς στιγμὲς τους, ἄλλωστε, περιγράφει, μὲ μοναδικὴ λεπτομέρεια, ὁ μέγας ποιητὴς καὶ μᾶς προσφέρει τὸ ἀνεκτίμητο ὕλικό του.

Ὅταν, λοιπόν, ὁ Ἀριστοφάνης, εἰς τοὺς «Βατράχους», μετὰ τὴν δεύτερη παράβασίν του καὶ τὴν ἐξαίρετη ἀνάλυσίν του τῶν ἐπιπτώσεων τῆς νοθεύσεως τοῦ νομίσματος εἰς τὴν πολιτικὴν πρακτικὴν τῶν συμπολιτῶν του, ἐπανέρχεται εἰς τὸν διάλογο τοῦ οἰκέτου τοῦ Αἰακοῦ εἰς τὸν Ἄδην μὲ τὸν Ξανθίαν, τὸν θεράποντα τοῦ Διονύσου, παραθέτει:

Οἰκέτης: *Νὴ Δία τὸν σωτήρα, γεννάδας ἀνήρ
ὁ δεσπότης σου.*

Ξανθίας: *Πῶς γὰρ οὐχὶ γεννάδας,
ὅστις γε πίνειν οἶδε καὶ βινεῖν μόνον;¹*

Σὲ τρεῖς στίχους μόνο συμπυκνώνει ὁ μεγαλύτερος κωμικὸς τῆς ἱστορίας τὴν πραγματικότητα τῆς πόλεως του τὸν Ἰανουάριο τοῦ 405 π.Χ., λίγο πρὶν τὴν πανωλεθρία τῆς εἰς τοὺς Αἰγὸς ποταμοὺς καὶ τὴν ὑποταγὴ τῆς, μὲ τὴν ἐπιβολὴ τῶν τριάκοντα τυράννων, στὴν Σπάρτη· ἐπιλέγει τὸν Διόνυσσο, τὸν θεὸ τοῦ δράματος, τῆς τραγωδίας καὶ τῆς κωμωδίας, τὸν ὁποῖο καὶ γελοιοποιεῖ πλήρως στοὺς διαλόγους, γιὰ στίς κραυγές του, ἀπ' τὸν ξυλοδαρμὸ του, δυνατώτερες ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ θεράποντός του, ὅταν ὁ Αἰακὸς δοκιμάζει νὰ δεῖ ποιὸς ἀπ' τοὺς δύο εἶναι ὁ πραγματικὸς θεός, διότι συνέχεια ἀλλάζουν ἀμφίεση. Γνωστὰ αὐτά, ἀλλὰ ἡ στιχομυθία τοῦ οἰκέτου καὶ τοῦ θεράποντος ἔχει ἄλλη πολιτικὴ διάσταση, στὴν ἐποχὴ τῆς καὶ στὴν δική μας:

Οἰκέτης: *Μὰ τὸν Δία τὸν σωτήρα, ἀξιοπρεπὴς ἄνδρας
ὁ κύριός σου.*

Ξανθίας: *Πῶς λοιπὸν δὲν εἶν' ἀξιοπρεπὴς,
ἀφοῦ αὐτὸς μόνον νὰ πίνει καὶ νὰ σκυλογαμεῖ ξέρει;*

Τὸ ῥῆμα βινέω-βινῶ, σημαίνει βίαιη καὶ καταπιεστικὴ συνουσία, χωρὶς οὐδεμίαν αἴσθησιν ἔρωτος, χωρὶς τὴν ἀμοιβαία συμμετοχὴ· στὴν νεοελληνικὴ θὰ τὴν

¹ Ἀριστοφάνους, «Βάτραχοι», στ. 738-740, μετάφραση δική μου, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις».

ἀποδίδαμε μὲ τὸ σκυλογαμῶ, ὅπως λέμε γιὰ τὴν γυναῖκα ποὺ πηγαίνει μὲ ὄλους, χωρὶς διακρίσεις, σκύλα, καὶ τὸν ἀντίστοιχο ἄνδρα, σαβουρογάμη. Ἡ ἐκλεκτικότητα κατὰ τὴν ἄσκηση τῆς ἐρωτικῆς πράξεως εἶναι ἀσυμβίβαστη πλήρως μὲ τὴν ἔννοια τοῦ βινεῖν· ἡ ἀμέσως καλύτερη διαβάθμισή της εἶναι τὸ ὀπυῖω, γενικὰ συνουσιάζομαι, χωρὶς ἰδιαίτερες ἀπαιτήσεις, ὅπως ἀποκαλεῖ ὁ Ὅμηρος τὶς σχέσεις τοῦ Ἡφαιστοῦ μὲ τὴν Χάριν, τὴν Χάριτα ποὺ ὑποδέχθηκε τὴν Θέτιδα εἰς τὰ ἀνάκτορά του εἰς τὸν Ὀλυμπον, τὰ μεγαλύτερα καὶ πολυτελέστερα τῶν θεῶν,

ἦν ὄπυιε περικλυτὸς ἀμφιγυήεις.²

ποῦχε ὁ ξακουστὸς πρωτοτεχνίτης τέρι.

Ὁ καλύτερος μεταφραστής τοῦ Ὁμήρου τὴν ἀποκαλεῖ, τέρι του, κι ὄχι γυναῖκα του, διότι δὲν ἦταν σύζυγός του, τὴν εἶχε συντροφιά του ὁ θεὸς τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς τεχνολογίας· τὸ ὀπυῖω, ὅμως, ἔχει καὶ τὴν ἔννοια τοῦ νυμφεύομαι, δηλαδὴ τῆς συμβατικῆς ἐρωτικῆς συμπράξεως τῶν συζύγων. Ἀρκετὰ τὰ περὶ ἐρμηνείας, ἀλλὰ ὁ Ἀριστοφάνης εἶναι ὁ μόνος ὡς τότε ποὺ χρησιμοποιεῖ τὸ ῥῆμα βινέω-ῶ, ἀπ' τὰ σωζόμενα κείμενα, μὲ τὴν γνήσια σημασία του, ὅπως καταγράφεται σὲ τέσσερες ἀναφορὲς στὶς κωμωδίες του, καὶ σὲ ἄλλες δύο σὲ ἀποσπάσματα τοῦ Εὐπόλιδος καὶ τοῦ Φιλεταίρου, τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νέας κωμωδίας. Ἡ ἔμφασις εἰς τὴν ἀναφορὰ εἰς τὸ «βινεῖν» εἰς τοὺς «Βατράχους» γίνεται, διότι δίδει, μὲ τοὺς τρεῖς στίχους τοῦ ὁ ποιητῆς, τὴν πολιτικὴν διάσταση τῆς ἐρωτικῆς συμπεριφορᾶς, ὡς νοοτροπία καὶ ὡς ἦθος κι ὄχι τόσο ὡς ἀπλὴ καθημερινὴ πράξη, ὅπως στὶς ἄλλες κωμωδίες του, ποὺ μπορεῖ νὰ συμβαίνει σὲ ὅλες τὶς ἐποχές, ἀλλὰ ὡς καθοριστικὴ τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς ὀλοκλήρου τῆς κοινωνίας καὶ περισσότερο ὡς ἔκπτωση τῆς νοοτροπίας τῶν Ἀθηναίων στὸ τέλος τοῦ πολέμου· τὸν θεὸ τοῦ δράματος περιγράφει ὁ ποιητῆς ὅτι ἐξέπεσε εἰς τό, «πίνειν τε καὶ βινεῖν μόνον», ὅτι δὲν καταλάβαινε τίποτε ἀπὸ ἔρωτα, ἀπὸ ἐλεύθερη πολιτικὴν πρακτικὴν κι ἀπ' τὴν τραγικὴν ἔκπτωση τῆς πόλεως. Οἱ συμπολίτες του, ὅμως, ἐνεκολπώθησαν πλήρως, ὅπως φαίνεται, τὸ μῆνυμα τῆς πολιτικῆς κριτικῆς του καὶ ἀνταποκρινόμενοι οἱ κριτὲς στὴν ἐνεργὸ ἀποδοχὴν του, τοῦ ἔδωσαν εἰς τὰ Λήγαια, τὸ πρῶτο βραβεῖο, μὲ δεύτερο, τὰς «Μούσας» τοῦ Φρυνίχου καὶ τρίτο, τὸν «Κλεοφῶντα» τοῦ Πλάτωνος.

² Ὁμήρου, *Ιλιάς*, ῥαψωδία Σ, ὀπλοποιία, στ. 384, μετάφραση Ἀλεξάνδρου Πάλλη.

«Σφραγίδ' αὐτοῖς ἐπὶ τὴν ψωλήν»

Οἱ θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου δὲν ἀσκοῦσαν πάντα τὸν ἔρωτα, ἢ καλύτερα λίγες φορὲς κι ἐλάχιστοι ἀπ' αὐτοὺς εἶχαν τὴν ἀνεση τῆς πλήρους ἐρωτικῆς ἐκφράσεως· συνήθως ἐπιδίδονταν εἰς τὸ «ὀπιεῖν», ὅπως προαναφέραμε, ἂν καὶ στὶς μετέπειτα ἐποχὲς τῆς παρακμῆς, πλησίασε ἀρκετὰ αὐτὸ στὴν ἔννοια τοῦ «βινεῖν»· «ὀπιόλαι», ἀποκαλοῦνται οἱ γυναῖκες ποὺ πᾶνε μὲ ὄλους, κατὰ τὸν *Ἡσύχιον*, ὅπως καὶ τὸν *Λουκιανὸν* καὶ ἄλλους τῆς ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς.

Ἀλλά, ἂς ἐπανέλθουμε στὴν ἀνάλυσή μας: Ἡ ἀναφορὰ στὴν ἀπροθυμία ἢ καὶ στὴν ἀδυναμία ὄλων τῶν θεῶν εἰς τὴν ἐκφρασιν τοῦ ἔρωτος δὲν περιορίζεται μόνο στὸν Διόνυσο, ὅστις, «*πίνειν οἶδε καὶ βινεῖν μόνον*», παρὰ καὶ στοὺς ἄλλους, τοὺς μεγαλύτερους· τὶς περιγράφει αὐτὲς τὶς καταστάσεις ὁ Ὅμηρος πρῶτος, μὲ τὴν «*Διὸς ἀπάτη*» καὶ τὴν συνεύρεση Ἄρεως καὶ Ἀφροδίτης, στὴν ὁποία δὲν ὑπάρχει, ἔστω καὶ ἀναγνώριση ἱκανοποιήσεως ἀπ' τοὺς δύο· ἔτσι εἰς τὴν *Ἰλιάδα*, μόνον ὁ Ζεὺς ὁμολογεῖ βρενθυόμενος ἐγωπαθῶς, ὅτι ἀπήλαυσε τὸν ἔρωτα, ὅπως τὶς πρῶτες φορὲς μὲ τὴν *σύζυγό του καὶ ἀδελφή του*, ὅταν ἦταν σφόδρα ἐρωτευμένοι, ἀλλὰ ὄχι κι ἡ *Ἥρα*· ἡ *παμπόνηρη θεὰ ὀπιιάζουσα* ἦταν καὶ ἐνδιαφερόταν μόνο εἰς τὸ ἀποκοιμίσαι τὸν πανίσχυρο ἀδελφό της, γιὰ νὰ βοηθήσει τοὺς Ἕλληνες, ἀλλὰ δὲν κατάλαβε τίποτε ἀπ' τὴν στάση της, «*ὁ πατήρ θεῶν τε καὶ ἀνθρώπων*»· ὕστεροῦσε εἰς τὴν ἀσκησιν καὶ ἀπόλαυσιν τοῦ ἔρωτος, ὅπως ὅλοι οἱ ἄρρενες. Εἰς τὰς «*Ὅρνιθας*» ὁ κωμικὸς ποιητὴς διδάσκει τὰς συνεπειὰς εἰς τοὺς κοινούς θνητοὺς τοῦ ὀπιεῖν τῶν θεῶν τοὺς καὶ συνιστᾷ ὁ *Πεισθέταιρος* τὴν θεραπεία τοῦ προβλήματος:

ἐπιβάλλειν

*σφραγίδ' αὐτοῖς ἐπὶ τὴν ψωλήν, ἵνα μὴ βινῶσ' ἔτ' ἐκείνας.*³

Στὶς Ὅρνιθες, στὰ πουλιά, ἀναζητοῦσαν οἱ δύο Ἀθηναῖοι τὴν σωτηρία τῆς πόλεως, ὁ *Εὐελπίδης* καὶ ὁ *Πεισθέταιρος*, διότι τὰ θεωροῦσαν ὅτι εἶναι ὑπεράνω τῶν θεῶν καὶ ὅτι ἠδύναντο ἀποκόψαι τοὺς ἀνθρώπους ἀπ' τὴν ἐπικοινωνία μαζί τους, ἐπομένως καὶ τὴν προσφορὰ θυσιῶν καὶ θυμιαμάτων· ὡς κύρια αἰτία τῶν δεινῶν τοὺς θεωροῦσαν τὴν ἀπρεπῆ ἢ καὶ ἀνάρμοστη συμπεριφορὰ τῶν θεῶν ἀπέναντι στοὺς ἀνθρώπους καὶ κυρίως μὲ τὴν ἐρωτικὴ ἀνάμιξή τους μὲ τὶς ὁμορφες νεαρὲς θνητές, τὶς ὁποῖες παρέσυραν στὴν

³ Τοῦ ἰδίου, «Ὅρνιθες», στ. 560, μετάφραση δική μου.

ἀφέλειά τους κυρίως ὁ Ζεὺς καὶ ὁ Ποσειδῶν· ἀναφέρεται μάλιστα σὸν πληθυντικό, γιὰ νὰ δείξει, ὅτι οἱ μητέρες τοῦ Ἡρακλέους, τοῦ Θησέως καὶ τοῦ Διονύσου, ἦταν τὸ ἴδιο μὲ ὅλες τὶς ἄλλες, τὰς βινῶσας. Διδάσκει ὁ ποιητής,

βάλτε

σφραγίδα στὴν ψωλὴ ὄλων τους, μὴν ἔτσι τὶς πηδοῦν ἐκεῖνες.

Τὸ 414 π.Χ. ἐδιδάχθησαν αἱ «Ὅρνιθες», ὅταν ἄρχισε καὶ ἡ ἐκστρατεία τῆς Σικελίας, τὸ μοιραῖο λάθος τῶν Ἀθηναίων, ἀλλὰ πίστευαν οἱ νεαροὶ γόνοι τους, ὅτι θὰ καταλάμβαναν ὁλόκληρο τὸν κόσμο· εἰς τὰ Μεγάλα Διονύσια, Μάρτιο μῆνα, ἐδιδάχθη ἡ κωμωδία καὶ ἔλαβε τὸ δεύτερο βραβεῖο, μὲ πρῶτο, τοὺς «Κωμαστὰς» τοῦ Ἀμειψίου καὶ τρίτο, τὸν «Μονότροπον» τοῦ Φρυνίχου· ἔδειξαν οἱ συμπολίτες του, ὅτι δὲν εἶχαν ἐνθουσιασθεῖ ἀπ' τὴν κριτικὴ του, ἢ μᾶλλον καλύτερα ὅτι εἶχαν πολὺ ἐνοχληθεῖ, καθὼς ἔτειναν πολιτικὰ πρὸς τὸν Ἀλκιβιάδη, τὸν ἐμπνευστὴ τῆς ἐκστρατείας, ὁ ὁποῖος καὶ τοὺς πρόδωσε, μὲ τὴν λιποταξία του στὴν Λακεδαίμονα, λίγους μῆνες μετὰ. Πολλὰ εἶχε καταλάβει ὁ ἀνυπότακτος ὑπερασπιστὴς τῆς ἰσηγορίας...

Ἡ κριτικὴ του πρὸς τοὺς θεοὺς ἐστιάζεται εἰς τὴν ἀδυναμία ἀσκήσεως τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς ἐκ μέρους των, ὡς εὐθὺ ἐπακόλουθο τῆς ἐκλύσεως τῶν ἠθῶν τους, μὲ τὴν ἀντανάκλασή της στὴν ἐρωτικὴ ἀβελτερία· ἀναγνώριζε ὁ ἴδιος καὶ ἐδίδασκε τὶς ἐπιπτώσεις τῆς πρακτικῆς τοῦ βινεῖν, ἀκόμη κι ἀπ' τοὺς «Ἀχαρνῆς», ὅπου παρουσιάζει τὸν Ψευδαρτάβα θηλυπρεπῆ καὶ δουλικότατο, λαικαστὴ καὶ καταπύγωνα, ἀλλὰ αὐτὰ ἔχουν ἐπεξηγηθεῖ ἀρκετὰ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς». Εἰς τὰς «Ὅρνιθας» ἀσκεῖ κριτικὴ στὴν ἐξάρτησή τους ἀπὸ παρόμοια νοοτροπία καὶ ἦθος τῶν θεῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν σέβονταν καὶ πολὺ τὰ χρηστὰ ἦθη, ὅποτε τὰ ἀντέγραφαν οἱ πιστοὶ τους, ἀλλὰ, ἀντιγράφοντάς τα, ἐξέπιπταν τοῦ ἠθους τοῦ ἐλευθέρου καὶ ἐνεργοῦ πολίτου, στὴν κατάστασι τοῦ ἀπράγμονος ἢ καὶ τοῦ ἀχρείου· τὸ οὐσιαστικὸ σημεῖο τῆς κριτικῆς του εἶναι ἡ παραίτησή τους ἀπ' τὴν ἀσκήσι τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς. Ἀποδέχονταν τὴν ἀπόλυτη ἐξάρτησή τους ἀπ' τοὺς θεοὺς τους καὶ ἐφάρμοζαν, σχεδὸν κατὰ γράμμα τὴν νοοτροπία τους, τὸ «βινεῖν»· ἀλλ' ὅμως, ὁποῖος ἀσκεῖ τὸ «βινεῖν» δὲν εἶναι ἐλεύθερος πολίτης, δὲν δύναται ἔχειν αὐτόνομη πολιτικὴ σκέψι καὶ δυνατότητα κριτικῆς, ὅπως ἐπιβάλλει ἡ ἰσηγορία εἰς τὴν δημοκρατίαν. Ἦταν ἐλεύθερος ἕκαστος εἰς τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν ἔχειν τὴν ἐρωτικὴ του προτίμησι ἢ ἰδιαιτερότητα, ὅπως τὴν παιδεραστία, ἀλλὰ αὐτὴ δὲν ἔχει οὐδεμίαν σχέσι μὲ τὴν ὁμοφυλοφιλία· ὁ λαικαστὴς, ὁ καταπύγων, ὁ κεκλασμένος καὶ ὁ κινησίας, καὶ περισσότερο ὁ χαυνόπρωκτος,

ἀντιστοιχοῦν στὸν ὁμοφυλόφιλο κι ὄχι στὸν ἐρωμένο τοῦ παιδεραστοῦ. Τὰ ζεύγη, ἐραστοῦ-ἐρωμένου, ὅπως τοῦ *Ἰεροῦ Λόχου*, εἶχαν ἐλεύθερο ἦθος καὶ τὸ ἀσκοῦσαν, ἀκόμη καὶ μὲ τὴν ζωὴ τους· ἡ πολιτεία μάλιστα ἐλάμβανε καὶ αὐστηρὰ μέτρα προστασίας τῶν θεσμῶν της, τῶν συντακτικῶν νόμων τῆς δημοκρατίας, ἀπέναντι στὴν ἔκλυση τῶν ἠθῶν καὶ στὴν ἰσοπέδωση τῶν πάντων. Οἱ διακρίσεις ἦταν σαφέστατες εἰς τὴν ἄμεσον δημοκρατίαν.

Ἡ ἀντιστοιχία μὲ τὴν ἐποχὴ μας εἶναι διδακτικότατη· εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ εἰς ὀλόκληρη τὴν Ἑλλάδα ὅλα ἦταν ἐλεύθερα, ἡ προσωπικὴ ἐπιλογή γιὰ κάθε μορφή ἔρωτος, καὶ ἐπιτρέπονταν καὶ πορνεία γυναικεῖα καὶ ἀνδρικά. Ἀλλὰ ὑπῆρχε καὶ νόμος πού ἀπαγόρευε τὴν ἀνάληψη οἰουδήποτε δημοσίου ἀξιώματος, ἀπὸ ὅποιον ἐκδιδόταν ἐπ’ ἀμοιβῆ· ὁ λόγος ἦταν ἀπλός, ὅποιος ἐξέδιδε τὸ σῶμα του ἐπ’ ἀμοιβῆ, τὸ ἴδιο εὐκόλα ἠδύνατο ἐκδῶσαι καὶ τὴν πατρίδα του. Τὸ παράδειγμα τοῦ *Τιμάρχου* εἶναι γνωστό. Ὅταν ζητάει τὴν ἐφαρμογή, «σφραγίδ’ αὐτοῖς ἐπὶ τὴν ψωλήν», ὁ ποιητὴς εἰς τοὺς θεοὺς τους, εἶναι φυσικὸ ἐπακόλουθο, οἱ νομικὲς ἀπαγορεύσεις, γιὰ τὴν προστασία τοῦ δημοσίου συμφέροντος, στὴν συμμετοχὴ στὰ κοινά, ὅσων ἐπιλέγουν τὶς ἰδιαιτερότητες στὴν ἐρωτικὴ τους πρακτικὴ. Τί προτείνει ὁ ποιητὴς; «σφραγίδ’ αὐτοῖς ἐπὶ τὴν ψωλήν», νὰ τοὺς βάλουν σφραγίδα στὴν ψωλή τους, ὥστε νὰ μὴν παρασύρουν τὰ νεαρὰ κορίτσια, μὲ τὴν μεγαλοπρέπειά τους καὶ τὴν αἴγλη τους· δηλαδή, μὲ ἀναφορὰ στὰ δικά μας, τὸ νὰ ἀσκήσουν ἔλεγχο στὶς πρακτικὲς συνέπειες τῆς ἰδεολογίας τους, ὄχι νὰ τὴν ἀπαγορεύσουν ἢ νὰ τὴν καταργήσουν, ἀλλὰ τοῦ καταδειῖξαι τὸ τί σημαίνει ἡ ἄκριτη ἀποδοχὴ της, ὅπως συνέβη σὲ ἐμᾶς τὶς τελευταῖες δεκαετίες καὶ χρόνια, μὲ τὰ παραμύθια τῆς ἀριστερᾶς καὶ τῆς προόδου, τὶς συνέπειες τῶν πράξεων νὰ ἐλέγξουν. Ἄν ζοῦσε στὶς μέρες μας θὰ ἀσκοῦσε τὴν ἴδια κριτικὴ στὴν πλήρη ἀπαξίωση τῆς οἰκογενείας ὡς κοινωνικοῦ θεσμοῦ καὶ τῆς ἀναντικαταστάτου σχέσεως τῆς μητέρας μὲ τὸ παιδί της, ἂν καὶ τὸ ὑπογραμμίζει κι αὐτό, ὅταν μιλάει περιφρονητικότατα γιὰ τὸ δουλικότατο ἦθος τους καὶ τὸ κυνικὸ ὕφος τους τῶν λαϊκαστῶν καὶ τῶν κινήσιων, τῶν γνωστῶν μας κεκλασμένων...

Στὴν ἀρχὴ τῆς παραβάσεως ἐπικαλεῖται τὴν *Μοῦσα* τῶν *ἱερῶν χορῶν*,

Μοῦσα χορῶν ἱερῶν ἐπίβηθι καὶ ἐλθ’ ἐπὶ τέρψιν
ἰοιδᾶς ἐμᾶς,
τὸν πολὺν ὀψομένη λαῶν ὄχλον...⁴

⁴ Τοῦ ἴδιου, “*Βάτραχοι*, στ. 674-676, καὶ 686-688, μετάφραση δική μου.

Τὴν Μοῦσα τῶν ἱερῶν χορῶν ἐπικαλεῖται ὁ Ἀριστοφάνης, ὅπως φανερωθεῖ καὶ ἔλθει μὲ εὐχαρίστηση νὰ τοὺς τραγουδήσει, μόλις ἀντικρύσει τὸ πολὺ πλῆθος τῶν λαῶν τῆς· προβαίνει δὲ στὴν συνέχεια σὲ σκληρὴ κριτικὴ τῶν δημαγωγῶν τῶν ἡμερῶν ἐκείνων, ἀλλὰ στὴν *Στροφή*, μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση, ὑπογραμμίζει:

*Τὸν ἱερὸν χορὸν δίκαιόν ἐστι χρηστὰ τῇ πόλει
ξυμπαραινεῖν καὶ διδάσκειν. Πρῶτον οὖν ἡμῖν δοκεῖ
ἐξιῶσαι τοὺς πολίτας κάφελεῖν τὰ δειμάτα.*

Ὁ ἱερὸς χορὸς, λέει μὲ ἐπιτακτικὸ ὕφος στοὺς συμπολίτες του, εἶναι σωστὸ συμβουλεύειν καὶ διδάσκειν χρηστὰ πράγματα στὴν πόλη. Διότι πρῶτα ἀπ' ὅλα εἶναι ἀπαραίτητο τοῦ ἐπιτύχειν τὴν ἐξίσωση τῶν πολιτῶν καὶ τὴν ἀπάλειψη τῆς φοβίας τους· τὴν φοβία εἶχαν καλλιεργήσει οἱ δημαγωγοὶ καὶ οἱ ἄνθρωποι τοὺς στὸν ἀθηναϊκὸ λαό, ὅπως εἶχε γίνεи λίγα χρόνια πρὶν, μὲ τὴν ὀλιγαρχία τῶν τετρακοσίων, κι ὅπως γινόταν ἀκόμη χειρότερα στὶς μέρες του, μετὰ τὴν νίκη παρὰ τὰς Ἀργινούσας καὶ τὴν καταδίκη τῶν δέκα στρατηγῶν. Ἐπομένως τοὺς λέει ὅτι εἶναι ἀπαραίτητη ἡ λύτρωσή τους ἀπ' τὶς θρησκευτικὲς καὶ ἄλλες ἐξαρτήσεις, ἰδεολογικὲς θὰ τις λέγαμε σήμερα· ἀναφέρεται μάλιστα σὲ συγκεκριμένους πολιτικούς εἰς τοὺς Βατράχους καὶ συμπληρώνει μὲ τὴν πλήρη ἀπαξίωση τοῦ Διονύσου, μὲ τό, «πίνειν οἶδε καὶ βινεῖν μόνον». Τὴν πτυχήν τῆς ὀλοκληρωτικῆς νοοτροπίας τοῦ θεοῦ τῆς τραγωδίας διακωμωδεῖ ὁ ποιητής, ἐνῶ τὴν ἄλλη, τοῦ ρόλου του στὴν δημοκρατία, τὴν προβάλλει στὸ τέλος, εἰς τὸν διάλογον *Αἰσχύλου* καὶ *Εὐριπίδου*· ἐπιλέγει τελικὰ τὸν Αἰσχύλο, μὲ καλύτερο ἐλεύθερο ἦθος.. Δύσκολα πολὺ βρίσκουμε ἄλλη περίπτωση, στὴν παγκόσμια ἱστορία, σὲ τέτοιο βᾶθος δημοσία ἀπαξίωση Θεοῦ ἢ ἰδεολογίας...

*Μοῦσα τῶν ἱερῶν χορῶν φανερώσου κι ἔλα μ' εὐχαρίστηση
νὰ μᾶς τραγουδήσεις,
κοιτάζοντας τὸ μεγάλο πλῆθος τῶν λαῶν...*

Τὴν σημασία τῆς μουσικῆς ἀρμονίας ὑπογραμμίζει, ἐνῶ τοὺς προειδοποιεῖ νὰ μὴν παρασύρονται ἀπ' τὰ γλυκὰ λόγια τῶν δημαγωγῶν καὶ ἐπιμένει, ὅτι,

*Ὁ ἱερὸς χορὸς εἶναι δίκαιο χρηστὰ πράγματα τὴν πόλη
συμβουλεύειν καὶ διδάσκειν. Γιατὶ πρῶτο μέλημά μας εἶναι
ἡ ἐξίσωση τῶν πολιτῶν καὶ ἡ ἀπαλλαγὴ τους ἀπ' τὶς φοβίες.*

Ποιὸ εἶναι τὸ δίδαγμα τοῦ κωμικοῦ ποιητοῦ πρὸς τοὺς συμπολίτες του, ἢ προστασία τῆς *ισότητος τῶν δικαιωμάτων τους*, ὅπως προβλεπόταν ἀπ' τοὺς θεσμούς τους, τὸ Σύνταγμά τους δηλαδή, καὶ ἡ λύτρωσή τους ἀπ' τὶς φοβίες τῶν δημαγωγῶν καὶ ἄλλων *ὑποτακτικῶν τῶν Σπαρτιατῶν*, μὲ τὶς διαδόσεις τους καὶ τὴν προπαγάνδα τους, ὅτι ὁ πόλεμος εἶναι χαμένος· αὐτὰ ἠδύναντο ἐπιτύχειν μὲ τὸν ἱερὸ χορὸ τῶν μουσῶν, μὲ τὴν συμμετοχὴ τους εἰς τὰ ὄργανα τῆς πολιτείας, τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου καὶ τὴν Βουλὴν, ὅσο καὶ στὶς δραματικὰ καὶ μουσικὰ ἐορτές, στὰ γυμναστήρια καὶ στὶς παλαῖστρες. Ἡ ἀνάκτηση τοῦ ἠθους τοῦ ἐλευθέρου πολίτου συνοδευόταν πάντοτε ἀπ' τὴν μουσικὴ ἀρμονία τοῦ λόγου, τὴν προσωδία, διότι τότε μόνο ἔχει τὴν ἀνεση τῆς ἀσκήσεως τῆς δημιουργικῆς ἰσηγορίας, τῆς ἐκφράσεώς του μὲ ἀρμονικὸ καὶ παραμυθητικὸ λόγο· μὲ σχῆμα πρωθύστερο θυμίζει, τό, «λόγος μέλος ἀρμονία καὶ ρυθμός», τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀρρηκτη εἶναι ἡ σύνδεσή τους.

Ἡ πρόσκληση τοῦ ποιητοῦ ἔχει σαφέστατο περιεχόμενο:

*Τῶν πολιτῶν θ' οὐς μὲν ἴσμεν εὐγενεῖς καὶ σώφρονας
ἄνδρας ὄντας καὶ δικαίους καὶ καλοὺς τε κἀγαθοὺς
καὶ τραφέντας ἐν παλαίστραις καὶ χοροῖς καὶ μουσικῇ
προσελοῦμεν.⁵*

Ὁ ποιητὴς εἶναι σαφέστατος στὴν κριτικὴ του:

*Ἀπ' τοὺς πολίτες ὅσους γνωρίζουμε εὐγενεῖς καὶ σώφρονες
ἄνδρας ὄντας καὶ δικαίους καὶ καλοὺς τε κἀγαθοὺς
καὶ τραφέντας εἰς παλαίστρας καὶ χοροὺς καὶ μουσικῇ,
τοὺς προπηλακίζουμε.*

Σὲ περιόδους ἐκπτώσεως τῶν πολιτικῶν ἠθῶν καὶ εὐτελισμοῦ τῶν ἀξιῶν τῆς ζωῆς ἐκάστης κοινωνίας οἱ δημαγωγοὶ ἐμμένουν συστηματικὰ στὴν ἀπαξίωση τῶν ἀντιπάλων τους, καὶ κυρίως ὅσων σέβονται τὴν δημοκρατικὴ νομιμότητα καὶ τὴν ἰσηγορία· ποιά εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν συνετῶν πολιτῶν; εἶναι ἀξιοπρεπεῖς καὶ σώφρονες, γεννάδες, καὶ διατηροῦν τὸν αὐστηρὸ τους λόγο, μὲ τὸ νὰ εἶναι στὴν συμπεριφορὰ τους δίκαιοι καὶ «καλοὶ τε κἀγαθοὶ» κι ἔχουν ἀνατραφεῖ στὰ γυμναστήρια μὲ τὸν χορὸ καὶ τὴν μουσικῇ, ὅποτε καὶ ἀποκτοῦν

⁵ Αὐτόθι, στ. 727-730, μετάφραση δική μου, καὶ «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», σελ. 10, κ.έ.

τὸ ἐλεύθερο ἦθος· αὐτοὺς τοὺς προπηλακίζουμε, ἐπιμένει ὁ ἀνυποχώρητος προασπιστὴς τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς. Προσελέω ἢ προσελέω σημαίνει, περιλούω κάποιον μὲ ἔλος, μὲ λάσπη καὶ τὸν ἐξευτελίζω, σύνηθες αὐτὸ στὶς μέρες μας, ἢ λασπολογία...

Ἡ παρέμβασις τοῦ Ἀριστοφάνους, λίγο πρὶν τὴν συντριβὴ τῶν Ἀθηναίων στὸν μακροχρόνιο πόλεμο, ἐλάχιστα μᾶλλον βοήθησε τοὺς συμπολίτες του· μὲ αὐταπάρνηση καὶ αὐτοθυσία πολεμοῦσαν, ὅσο λίγοι λαοὶ στὴν ἱστορία στὶς κρίσιμες στιγμὲς τῆς ἐλευθερίας τους, ἀλλὰ οἱ πολιτικὲς τους ἐπιλογὲς στὴν καθημερινή τους πρακτικὴ δὲν ἦταν οἱ καλύτερες δυνατές· κυμαίνονταν στὰ ὅρια τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ τῆς ἀκρίτου ὑποταγῆς τους στοὺς δημαγωγούς καὶ στοὺς λαοπλάνους τῶν ἡμερῶν τους, μὲ δεδομένο τὸ ἀπράγμον κι ἀχρεῖο ἦθος τους. Προσελοῦμεν, τοὺς «εὐγενεῖς καὶ σώφρονας... καὶ τραφέντας ἐν παλαιστραῖς καὶ χοροῖς καὶ μουσικῇ»:

τοῖς δὲ χαλκοῖς καὶ ξένοις καὶ πυρρῖαις
καὶ πονηροῖς κακ πονηρῶν εἰς ἅπαντα χρώμεθα
ὑστάτοις ἀφιγμένοισιν, οἷσιν ἢ πόλις πρὸ τοῦ
οὐδὲ φαρμακοῖσιν εἰκῆ ῥαδίως ἐχρήσατ' ἄν.⁶

Ὅταν λέει ὁ ποιητής, περὶ τοῖς «χαλκοῖς καὶ ξένοις καὶ πυρρῖαις», δηλαδή τοὺς μελαψούς, τοὺς μαύρους, καὶ τοὺς ξένους καὶ τοὺς κοκκινότριχες, αὐτοὺς ποὺ ἔρχονταν ἀπ' τὶς χῶρες τοῦ Βορρᾶ, κι εἶχαν πλημμυρίσει τὴν πόλη του τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ οἱ περισσότεροί τους εἶχαν πολιτιγραφηθεῖ καὶ εἶχαν ἀναδειχθεῖ ἀρκετοὶ σὲ πολιτικούς ἀρχηγούς, ἐννοεῖ ὅσους δὲν εἶχαν πλήρως ἐνσωματωθεῖ στὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ, ὅσους δὲν διέθεταν τὸ ἐλεύθερο ἦθος καὶ τὴν νοοτροπία τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου· ἔτειναν πρὸς τοὺς ἀχρεῖους στὴν πολιτικὴ τους συμπεριφορὰ, ἔστω κι ἂν πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς εἶχαν ἐπιδείξει ἥρωισμό στὶς μάχες, καὶ εἶχαν πολιτογραφηθεῖ Ἀθηναῖοι πολῖτες. Ἡ ἐπανάληψη τῆς σημασίας κρίνεται ἀπαραίτητη ἄλλη μιὰ φορὰ:

ἀλλὰ τοὺς μελαψούς καὶ ξένους καὶ κοκκινότριχες
καὶ πονηροὺς ἐκ πονηρῶν χρησιμοποιοῦμε γενικῶς,
ἀφιχθέντας προσφάτως, ὅσους ἢ πόλη παλαιότερα
οὔτε γιὰ διαβόλους δὲν θὰ χρησιμοποιοῦσε εὐκόλα.

⁶ Αὐτόθι, στ. 730-733, μετάφραση δική μου, καὶ «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», ὁ.ἀ.

Αί Ἀθηναί, παρὰ τὰς ἀπεγνωσμένας προσπάθειάς τοῦ αὐστηροῦ κριτοῦ των, ἠττήθησαν· οἱ πολῖτες των εἶχανε καταντήσει ἀχρεῖοι, ἀκουσίως μᾶλλον, στίς πολιτικές τους ἐπιλογές καὶ ἀργότερα κυνικοί, μετὰ τὴν ρωμαϊκὴν κατάκτηση, ὅπως τὸ πλεῖστον σχεδὸν τῶν Ἑλλήνων. Σχεδόν, γιὰτὶ ἀρκετοὶ διατήρησαν τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴν πρακτικὴν, ὅσοι διαφύλαξαν τὴν παράδοση τῆς ἀκμῆς τοῦ πέμπτου αἰῶνος, παρὰ τοὺς μεταξύ τους πολέμους, ἀλλὰ ἔδωσαν καὶ τὴν ἀνάταση καὶ τὴν δυναμικὴν πνοήν τους στὴν μακεδονικὴν ἡγεμονία καὶ στίς κατακτήσεις τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου· ἡ ἔκπτωση σὲ ἀχρεῖους, σὲ μαζικὴ ἔκταση, σημειώθηκε τὸν ἐπόμενον καὶ μεθεπόμενον αἰῶνα περισσότερο, μετὰ τοὺς ἀτέρμονες πολέμους τῶν ἐπιγόνων καὶ τῆς περαιτέρω ἰσοπεδώσεως τῆς καθημερινότητός τους. Ἡ ἔστω καὶ ἐπιφανειακὴ ἀνάγνωση τῆς ἱστορίας τῆς ἐποχῆς πείθει, μὲ χαρακτηριστικὴν περιγραφήν τὴν φράση τοῦ ἀγνώστου Αἰτωλοῦ, στὴν συγκέντρωση τῶν Ἑλλήνων στὴν Κόρινθο, μετὰ τὴν ἦττα τοῦ Φιλίππου Ε' εἰς τὰς Κυνὸς Κεφαλάς, τὸ 193 π.Χ., καὶ τὴν ἀποθέωση τοῦ νικητοῦ Τίτου Φλαμίνιου ἀπὸ ὅλους, μὲ στεντώρειες κραυγές, ὥστε ὅσα κοράκια πετοῦσαν πάνω ἀπ' τὸ στάδιο, νὰ πέσουν νεκρά, ἐπειδὴ τόσο δυνατὰ ζητωκραύγαζαν τὴν ἀπελευθέρωση τῶν πόλεων τους ἀπ' τοὺς Μακεδόνες· εἶπεν, ὁ Αἰτωλός, παρ' ὅλο ὅτι ἡ Αἰτωλικὴ Συμπολιτεία, ὅπως καὶ ἡ Ἀχαϊκὴ καὶ αἱ Αἰθῆναι, ἡ Κόρινθος καὶ ἡ Βοιωτία, εἶχαν ὑποστηρίξει τοὺς Ρωμαίους, ὅτι ὁ ἀνθύπατος, «τοῦ ποδὸς λύσαντος τὴν Ἑλλάδα τοῦ τραχήλου δέδεκεν»...

Ἡ ἱστορία, στίς ὑποσημειώσεις της τίς περισσότερες φορές, τὰ γράφει αὐτὰ, διότι τὴν ἔχει σκεπάσει ἡ θεωρία τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, μὲ ἔμφαση μάλιστα, ὅτι ἦταν πάνδημη ἡ ἐκουσία ὑποταγὴ στοὺς Ρωμαίους, ἀπὸ τότε, μὲ πρωτοστατοῦντες τοὺς γραικύλους· ἀλλὰ, καὶ μετὰ τὴν ἦττα τοῦ Περσέως στὴν Πύδνα, τὸ 168 καὶ τὸν μαζικὸν ἐξανδραποδισμόν μακεδονικῶν καὶ ἡπειρωτικῶν πόλεων, ὅπως καὶ τὴν καταστροφήν τοῦ 147, τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας στὰ Λεῦκτρα τῆς Κορίνθου, ἡ φυγὴ πολλῶν Ἑλλήνων πρὸς τὰ ὄρεινά ἦταν ἐντυπωσιακὴ· ἔφευγαν «ἀνοδίαίς», γράφει ὁ Πολύβιος, σὲ πλαγιὰς χωρὶς δρόμους, μονοπάτια, διότι τοὺς κανονικοὺς δρόμους τοὺς εἶχαν ἀποκλείσει οἱ Ρωμαῖοι. Ἐκεῖ, στὰ ψηλὰ βουνὰ καὶ στὰ ἀκατοίκητα νησιά, ἔστησαν τίς κοινότητές τους καὶ ἀποκατέστησαν, στὸν βαθμὸν τοῦ δυνατοῦ, τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴν πρακτικὴν τους ὡς ἄσκηση στὴν καθημερινότητά τους καὶ ὡς ἔκφραση τῆς δημιουργικῆς τους ἰκανότητος, ἐλπίζοντας ὅτι ἔτσι ἐπέτρεπαν τὴν ἐπιβίωση τῆς κοινοτικῆς παραδόσεως καὶ τῆς μουσικῆς ἀρμονίας της, ὡς τρόπου ζωῆς κι ὡς ἀναβιώσεως τῆς ἀμέσου δημοκρατίας.

Ἡ πορεία εἶναι ἀρκετὰ γνωστή, ὁ ἐγκλεισμός ἐντὸς τῶν μακρῶν τειχῶν, ὁ λοιμός περισσότερο μᾶλλον, καὶ ἡ ἀδυναμία ἀσκήσεως τῆς καθημερινῆς πρακτικῆς ὄλων τους, ἢ καὶ ὅσων ὑποχρεώνονταν σὲ συμμετοχὴ τῆς, δὲν εἶχε καμμία σχέση αὐτὴ μὲ τὴν προπολεμικὴ· οἱ πολλοὶ θάνατοι σὲ μεγάλο βαθμό, μὲ τὶς ἐπιπτώσεις τους στὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ, ἦταν οἱ κυριώτερες αἰτίες, ὅπως πλησιάζουμε τὸ θέμα συνοπτικὰ πλέον· ἡ ἰσηγορία ὡς ἀναπόσπαστο συμπλήρωμα τοῦ ἐλευθέρου ἤθους, ἠσκεῖτο, ἀλλὰ ὄχι πλήρως, λόγω τῶν ἐκτάκτων συνθηκῶν· ἡ χαρὰ τῆς ἐμμελείας καὶ ἡ εὐχάριστη διάθεσις ὄλων, στὴν οἰκογένεια, στὴν κοινωνία καὶ στὴν πολιτεία, μὲ τὶς διακυμάνσεις τους, ἦταν παροῦσες, ἀλλὰ ὄχι ὡς πηγαῖο καὶ ἀνθόρμητο χαρακτηριστικὸ τους, διότι ὅλο καὶ κάτι συνέβαινε στὴν οἰκογένεια, στὴν γειτονιά, στίς φιλικὲς συναναστροφές, στὴν πόλη πρωτίστως ὡς ἀπόρροια τοῦ πολέμου καὶ τοῦ λοιμοῦ, καὶ σκέπαζε, ἀποπνικτικὰ πολλὰς φορές, τὰ πάντα. Σὲ εἰρηνικὴ περίοδο αὐτὰ θεωροῦνται μικροπράγματα, διότι ἀποτελοῦν, τραγικὲς φυσικά, ἐξαιρέσεις τῆς ζωῆς· ὅταν ὅμως γίνονται καθημερινότης καὶ μάλιστα πιὸ πιεστικὴ ἀπ’ τὰ οικονομικὰ καὶ ἄλλα προβλήματα, ἀλλὰ καὶ κρίνονται ἔτσι ἐκ τῶν πραγμάτων, λόγω τοῦ πολέμου, ὡς δευτερεύοντα ἢ παρουσιάζονται ὡς ἐπουσιώδη, τότε οἱ ἐπιπτώσεις στὸ ἦθος τῶν πολιτῶν εἶναι πολὺ βαθύτερες.

Ὁ Ξανθίας εἶναι σαφῆς στὴν περιγραφή τῶν χαρακτήρων, ἔστω καὶ σατιρικῶν, ἀλλὰ αὐτὲς ἀποδίδουν καλύτερα τὴν πραγματικότητα· ὁ θεράπων τοῦ θεοῦ οἰκτίρει τὸν ἑαυτό του, γιατί δὲν ἔτυχε νὰ πολεμήσει στὴν ναυμαχία τῶν Ἀργινουσῶν καὶ νὰ τύχει τῶν εὐνοϊκῶν νόμων, γιὰ τὴν ἀπονομὴ τοῦ δικαίωματος τοῦ πολίτου, σὲ ὅσους μετοίκους καὶ δούλους εἶχαν πολεμήσει:

*Οἴμοι κακοδαίμων· τί γὰρ ἐγὼ οὐκ ἐνανμάχουν;
Ἦ τᾶν σε κωκύειν ἂν ἐκέλευον μακρά.⁷*

Τὸν ὑποχρέωνε ὁ Διόνυσος νὰ κουβάλει τὰ βάρη του, σὰν νὰ ἦταν γάιδαρος, καὶ ἀντιδρᾷ φωνάζοντας:

*Ἀλοίμονό μου· γιατί δὲν πῆγα στὴν ναυμαχία;
Δὲν θὰ σὲ ἐλεεινολογοῦσα, βλέποντάς σε μακρὰ.*

⁷ Αὐτόθι, στ. 33-34, μετάφραση δική μου.

Ο Ξανθίας εκφράζει, κατά τὸν ποιητὴ, τὸν Ἀθηναῖο πολίτη κι ὁ Διόνυσος τὸν δημαγωγὸ πολιτικὸ ἀρχηγό, εἶναι σαφεῖς οἱ ρόλοι τους· ἄλλωστε κι ὁ ἀδελφός του, ὁ Ἡρακλῆς δὲν τοῦ ἔχει καὶ μεγάλη ἐκτίμηση, ὅπως φαίνεται ἀπ’ τὶς ἀπαντήσεις του, στὶς ἐρωτήσεις, γιὰ τὸ πῶς θὰ πᾶνε στὸν Ἄδη· τὸ ὕφος του εἶναι περιφρονητικὸ καὶ ταπεινωτικὸ γιὰ τὸν ἀδελφό του, ἔστω κι ἂν κάνει ὁ Διόνυσος, ὅτι δὲν καταλαβαίνει, ὅπως πάντοτε οἱ ἀπράγμονες καὶ οἱ ἀχρεῖοι. Ὁ Ἀριστοφάνης, εἰς τοὺς «Βατράχους» περισσότερο ἀπ’ ὅλες τὶς ἄλλες κωμωδίες του, ἀσκεῖ αὐστηρότατη πολιτικὴ κριτικὴ κι ἐπιχειρεῖ τὴν ἀφύπνιση τῶν συμπολιτῶν του καὶ τὴν ἀνάκτηση ἐκ μέρους των τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς, διότι διαφορετικὰ ἔχχαναν τὸν πόλεμο, μὲ τὶς ἀναφορές του σὲ δύο κρίσιμα θέματα: *πρῶτον*, στὴν πολιτικὴ σημασία τῆς νοθεύσεως τοῦ *νομίσματος*, τῆς *ὑπερχρεώσεως* τῆς χώρας στὶς μέρες μας, καὶ στὴν εὐθεΐα ἔκπτωση τῶν πολιτῶν ἀπ’ τὴν χρῆση του σὲ ἀπράγμονες καὶ ἀχρεῖους, διότι αὐτὴν τὴν πρακτικὴ δὲν θὰ τὴν δέχονταν ποτὲ οἱ ἐνεργοὶ πολῖτες· *δεύτερον*, στὴν διάκριση μεταξὺ τῆς ἥρωικῆς πράξεως ἐνὸς μετοίκου ἢ δούλου καὶ τῆς ἀσκήσεως τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς, καὶ μάλιστα σὲ περίοδο πολέμου, ὅπως στὴν ναυμαχία τῶν Ἀργινουσῶν ἢ καὶ σὲ ἄλλες προηγούμενες μάχες· δικαίως ἡ πόλις παραχωροῦσε εἰς αὐτούς, ὡς *ἀνταμοιβή*, τὸ δικαίωμα τοῦ Ἀθηναίου πολίτου, ὅταν μάλιστα εἶχαν καὶ *τόση μεγάλη ἀνάγκη νέων ἀνθρώπων*, λόγῳ τοῦ *ἐντόνου δημογραφικοῦ προβλήματος*· ἡ ἥρωικὴ πράξις εἶχε τὴν ἀνταμοιβή της καὶ ἔδειχνε τὴν πίστη τῶν μετοίκων καὶ τῶν δούλων στὴν πολιτεία τους, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει, ὅτι ὁ νέος πολίτης ἀποκοτοῦσε ταυτοχρόνως καὶ τὸ ἦθος τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου, τοῦ τραφέντος, «*ἐν παλαιστραῖς καὶ χοροῖς καὶ μουσικῇ*». Ἡ θεώρηση αὐτὴ δὲν ἔτυχε ἀρκετὰ τῆς ὀπτικῆς καὶ τῆς μελέτης τῶν περισσοτέρων σχολιαστῶν τῆς ἑλληνικῆς κωμωδίας, ἂν καὶ γίνεται εἰς βάθος ἐξέτασή της, εἰς τὴν «ἀνάλυσιν», «*Τοῦ Ἐμμελοῦς*», «*Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις*». Ἴσως ἦρθε ἡ στιγμή νὰ τὴν μελετήσουμε κι ἀπ’ τὶς δύο αὐτὲς πτυχές της πληρέστερα· ἡ ψηφιακὴ ἐποχὴ, ἀπαιτεῖ καὶ προϋποθέτει, τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ ὅλων μας στὴν πολιτικὴ ζωὴ κι ὄχι μόνο στὴν οἰκονομικὴ, στὴν παραγωγικὴ διαδικασίᾳ, ἀλλὰ καὶ στὶς ὑπόλοιπες πτυχές τῶν ἀσχολιῶν μας, γιὰ τὴν συνεχῆ καὶ ἀδιάκοπη ἔκφραση τῆς δημιουργικότητός μας· ἀλλὰ καὶ ἀπαιτεῖ ὅμως καὶ προϋποθέτει τὴν *εὐχάριστη διάθεση* στὴν πολιτικὴ μας ἔκφραση, στὴν ἐργασία μας καὶ στὴν οἰκογένειά μας, καὶ ἀναμένει τὴν ἀνάδυση τῆς ἐμμελείας μας, διότι αὐτὸς εἶναι ὁ καλύτερος ὅρος, ὡς πολιτικοῦ χαρακτηριστικοῦ. Εἶναι γνωστὰ αὐτὰ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» μας», τὴν λογικὴ τοῦ πονήματος ὑπηρετεῖ ἢ ὑπενθύμιση.

Ἐπωδός

Τὰ ἄλεγαν πάλι στήν ὑπόγεια ταβέρνα οἱ δύο τους, ὅπως πάντα σὸ γωνιακό τους τραπεζάκι, μὲ τὸν Γιώργο νὰ τοὺς συντροφεύει, μὲ τὰ πειράγματά του, μὲ τις ἀναφορές του στὰ πολιτικά, μὲ τοὺς ἴδιους νὰ ἀπολαμβάνουν τὴν παρουσία του, τις λίγες λέξεις μαζί του, ὡς ἀναπόσπαστες μὲ τὸ κρασί τους· ἂν μάλιστα τύχαινε νὰ ἀπουσιάζει μερικὲς φορές, ὅλο καὶ ρωτοῦσαν, τὴν κόρη του καὶ τὸν γαμπρό του, τί ἔγινε; Γιατὶ λείπει; «Κάπου ἐδῶ γυρίζει, ἦταν ἡ συνηθισμένη ἀπάντηση, θὰ φανεῖ ὅπου νᾶναι!» κι ἐμφανιζόταν...

Τοὺς εἶχε φέρεי ὁ Γιάννης τὸ κρασί καὶ τὸ τυράκι τους μὲ τὰ χόρτα, περιμέναν καὶ τὰ φαγητά, λιτά, ὅπως πάντοτε.

- Ξέρεις, Περικλῆ; Διάβασα προσεκτικὰ τὴν παρουσίαση τοῦ Ἀριστοφάνους, ὅπως τὸ ἔχουμε συζητήσει κιόλας πάρα πολλές φορές κι ἔχουμε δημοσιεύσει, τό, «*Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις*», ἀλλά, ἄλλο εἶναι νὰ τὸ συζητᾶς κι ἄλλο νὰ τὸ διαβάζεις τὸ κείμενο.
- Μά, δὲν ἔκανα τίποτε διαφορετικό! τὸ κατέγραψα, ὅπως ἀκριβῶς τὸ ἔχουμε συζητήσει καὶ τὸ ἔχουμε ὑποστηρίξει τόσες φορές ἀμφοτέρω ὅτις διάφορες συναντήσεις μας καὶ ἐνώπιον τρίτων· ἄλλωστε, ἀπ' τὴν φύση τῆς ἢ προσέγγιση, ὡς ἀνάγνωση ἢ καὶ ὡς μελέτη, ἐνὸς κειμένου γίνεται πάντοτε κάτω ἀπ' τὴν ὀπτική θεώρηση τῶν ἀξιῶν ποὺ διέπουν τὸν ἀναγνώστη ἢ τὸν μελετητὴ ἐκείνη τὴν στιγμή, κι εἶναι ὅπωςδήποτε ἄλλο πρᾶγμα ἀπ' τὴν προφορική συζήτηση...
- Εἶναι οἱ γνωστὲς διαπιστώσεις τῆς ἱστορίας, σὲ ὅποιον τὴν μελετήσει προσεκτικὰ· ἄλλη ἦταν ἡ προσέγγιση τῆς ἐποχῆς τοῦ διαφωτισμοῦ, ἄλλη ἐκείνης τοῦ ρωμαντισμοῦ, ἄλλη τῆς βικτωριανῆς ἠθικῆς καὶ τῆς βιομηχανικῆς περιόδου κι ἄλλη τῆς ἀριστερῆς ἢ προοδευτικῆς ιδεολογίας τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Τὴν τελευταία, τὴν εἶχαμε ἀποδεχθεῖ κι ἐμεῖς, σὲ μεγάλο βαθμὸ στὰ νιάτα μας· μ' αὐτήν, ἐξ ἄλλου, μεγαλώσαμε καὶ μὲ τὸν φροῦδισμό, ἄς μὴν τὰ ξεχνᾶμε αὐτά!
- Καὶ νὰ θέλουμε, Σόλων, δὲν μπορούμε νὰ τὰ ξεχάσουμε, διότι αὐτὰ τὰ φέρουμε μέσα μας, ἀλλὰ καὶ τὰ ἔχουμε καταγεγραμμένα στὰ κείμενά μας, εἶναι γνωστὴ ἢ πορεία μας.
- Εἴμαστε, αὐτὸ ποὺ εἴμαστε, αὐτὸ ποὺ ἔχει διαγράψει στήν πορεία τῆς ἢ ζωῆ μας καὶ τίποτε ἄλλο· αὐτὸ ἰσχύει γιὰ ὅλους κι ὄχι μόνο γιὰ ἐμᾶς, αὐτὸ ἐκπηγάζει ἀπ' τὴν φύση τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸ εἴμαστε!

- Κάποια στιγμή, πρὶν πενήντα τόσα χρόνια, διαπιστώσαμε, ὅτι ἡ ἀριστερὴ καὶ προοδευτικὴ ἰδεολογία δὲν ἔχει καὶ τόση σχέση μετὰ τὴν ἑλληνικὴ σκέψη, τὴν ἀρχαία στὴν ἀρχή, τὴν μεσαιωνικὴ στὴ συνέχεια καὶ τέλος τὸν νεοελληνικὸ διαφωτισμὸ, θυμᾶσαι!
- Ἄν θυμᾶμαι, λέει! Κι ἦταν, Περικλῆ, οἱ πρῶτες ἀναζητήσεις μας προδικτατορικά, ἀλλὰ οἱ συνταγματάρχες μᾶς ἔκοψαν τὸν βηματισμὸ μας, ὅταν ἀναγκαστικὰ συγκλίναμε, θὰ τὸ λέγαμε τώρα, μετὰ τοὺς ἀριστεροὺς, γιατί αὐτὸ ἐπέβαλαν οἱ πολιτικὲς συνθήκες, ἐνῶ πρὶν οὔτε κρασί δὲν μπορούσαμε εὐκόλα νὰ πιοῦμε πιά μαζί· εἴχαμε χωρίσει ἀπ' τὰ φοιτητικὰ ἐπεισόδια τῆς Θεσσαλονίκης τῆς ἐποχῆς.
- Πολλὰ θυμᾶσαι, πολλὰ κύλισαν ἀπὸ τότε, ἀλλὰ αὐτὸ εἴμαστε, αὐτὴ εἶναι ἡ χώρα μας, αὐτὰ ζήσαμε, μετὰ αὐτὰ πορευθήκαμε...

Κατέβασαν τὰ κεφάλια τους, οἱ μνημεις ἦταν βαρεῖες καὶ διεισδυτικὲς στὴν σκέψη τους· πῆραν, λίγο τυρί, λίγα χόρτα, εἶπαν, «στὴν ὑγεία μας», ἔμειναν σκεπτικοί. Πάλι, βάραιναν οἱ σκέψεις τους, γιὰ τὸ πῶς ξεκίνησαν καὶ τὸ ποῦ βρίσκονται σήμερα; Πόσο λαμπερὲς ἦταν κάποιες σκέψεις τους στὰ πρῶτα πανεπιστημικά τους χρόνια, ὅταν συζητοῦσαν γιὰ τὴν κυβερνητικὴ καὶ τὴν συμμετοχὴ τῶν ἐργαζομένων ἀπ' τὸ σπίτι τους:

- Θυμᾶμαι, Σόλων, τί συζητήσεις μας, ὅταν πρωτοδιαβάσαμε *Οικονομετρία* καὶ μάθαμε μόνοι μας τὴν μέθοδο *Simplex* καὶ τὴν σημασία τῆς κυβερνητικῆς; Στὰ πρῶτα βήματά μας στὰ οἰκονομικά, ἐσὺ στὴν Ἀθήνα, ἐγὼ στὴν Θεσσαλονίκη;
- Τί χαρὲς ποὺ κάναμε τότε! ἐμεῖς δὲν εἴχαμε μάθει πρὶν μῆτρες στὸ *Γυμνάσιο*, ἀλλὰ τὰ παλιὰ μαθηματικά· νομίζαμε ὅτι ἀνακαλύψαμε κάτι τὸ ἐντελῶς νέο, ἄγνωστό μας προηγουμένως, μετὰ τὸν *Χέρμπερτ Βίνερ* καὶ τὸν *Τζῶν φὸν Νόμαν*, τὸν *Τζῶρτζ Ντάνσινγκ* καὶ τὴν μέθοδο *simplex*, ἀλλὰ καὶ τὸν *Λεωνίδα Κανταρόφσκυ*.
- Μητρῶα καὶ πίνακες τὰ λένε τώρα καὶ τὰ νέα παιδιὰ τὰ παίζουν στὰ δάκτυλά τους· γιὰ μᾶς ἦταν σὰν ἕνας νέος κόσμος νὰ ἄνοιγε μπροστά μας, κι ἦταν πράγματι. Τότε συλλάβαμε καὶ τὴν ἔννοια τῆς δημιουργικῆς λειτουργίας τῆς ἐργασίας, σὲ ἀντιδιαστολὴ μετὰ τὴν διευθυντικὴ καὶ τὴν ἐκτελεστικὴ, ποὺ τὴν προσπερνοῦσε ἡ ἐπίσημη θεωρία· μετὰ ἀπὸ δύο δεκαετίες σχεδὸν τὰ ξαναπιάσαμε αὐτά.

Ὁ Γιώργος τοὺς γύρισε στὰ τωρινά, «*Λοιπόν, ἦρθαν τὰ πράγματα*», καὶ τοὺς ἔβαλε μπροστά τους ἀπὸ δύο μπιφτέκια, τόσα τρώγανε· «*περιποιημένα τάχεις, Γιώργο;*» λέει ὁ Περικλῆς: «*Ὅπως πάντα, ὅπως σὲ ὄλους, ἀλλά, στοὺς καλοὺς τοὺς φίλους, λίγο καλύτερα. Ἀλλά, μὲ συγχωρεῖτε, ἔπесе πολλή δουλειά*». Ἐρριξαν τὸ ἀλάτι καὶ τὸ λεμόνι τους, πῆραν μιὰ μπουκιά, τὰ τσούγκρισαν, «*στήν ὑγεία μας*», καὶ ξανάρχισαν τὴν συζήτησή τους.

- Πολλές φορές ἔχουμε συζητήσει, Περικλῆ, τὴν ὀπισθοδρόμησή μας ἐξ αἰτίας τῆς ἑπταετίας, καὶ νὰ ἔταν τὸ μόνο! στὰ θεωρητικὰ περὶ οἰκονομίας· ὅ,τι εἶχαμε ἀρχίσει νὰ πιάνουμε τοὺς ἀρχαίους, ἀπὸ *Θουκυδίδη* καὶ *Ἡρόδοτο*, μετὰ *Πλάτωνα* καὶ *Ἀριστοτέλη*, ψηλαφητὰ τότε, ἀλλὰ σταμάτησε κι αὐτό, μέσα ἀπ' τὸν συγχρωτισμὸ μας μὲ τὴν ἀριστερὴ σκέψη καὶ διανόηση, μὲ τὴν μεμψίμοιρη τριβὴ της.
- Τὰ λέμε γιὰ νὰ περάσει ἡ ὥρα, πάνω στὸ κρασί· αὐτὴ ἦταν ἡ ζωὴ μας, δὲν ἀλλάζει πλέον, ὅ,τι χάσαμε, χάσαμε.
- Τὸ χειρότερο εἶναι, ὅτι εἶχαμε τὴν αἴσθηση, καὶ τὸ πιστεύαμε αὐτό, γιὰτὶ ἦταν γεγονός, ὅτι ὑστερούσαμε, ἀπέναντι στὸν νέο προβληματισμὸ τῆς *Δύσεως*, γιὰτὶ τὴν γνωστὴ *Ἀνατολή*, τὴν εἶχαμε ἀπορρίψει, ἢ μᾶλλον καλύτερα τὴν ἀγνοοῦσαμε.
- Ἐπρεπε νὰ πᾶμε, *Σόλων*, στὸ *Λονδίνο* ἐσύ, στὸ *Παρίσι* ἐγώ, μετὰ τὴν πτώση τῆς χούντας καὶ νὰ ἔρθουμε σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴν σκέψη τους· τότε εἶδαμε τὸ ποιά εἶναι στὴν πραγματικότητα...
- Ἡ ἔννοια τῆς προόδου, κατὰ τὴν δυτικὴ σκέψη τοῦ ὀρθολογισμοῦ, μᾶς κτύπησε πρῶτα πολὺ ἄσχημα· τὰ λέγαμε συχνά, ὅταν βρισκόμασταν στὰ ταξίδια μας στὶς δύο πόλεις, ἢ καὶ μερικὲς φορές στὴν *Γερμανία*, ἀλλὰ νιώσαμε τὴν διαφορὰ μὲ τὴν ἑλληνικὴ σοφία, ὅπως τὴν ἀντιλαμβανόμασταν στὰ πρῶτα μας βήματα στὴν ἐκπαίδευσή μας, ἀλλὰ καὶ τότε, ἔστω καὶ σὲ γενικὲς γραμμές.
- Ἄλλωστε, αὐτὸς ἦταν ὁ λόγος πὸ ἐπιταχύνουμε τὴν ἐπιστροφή μας στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν συνέχιση τῶν ἀναζητήσεών μας στὰ ἐδῶ Πανεπιστήμια, ὅπου ὑπῆρχαν ἀξιόλογοι καθηγητές, ὁ *Ἀθανάσιος Κανελλόπουλος*, ὁ *Ἀπόστολος Λάζαρης*, ἄλλοι...
- Στὰ δυτικὰ Πανεπιστήμια δύσκολα πολὺ θὰ ἔπαιρνες ἐσύ τότε τὸ διδακτορικὸ σου, Περικλῆ· ἦταν ἀπόλυτη ἡ ἐξάρτησή τους ἀπ' τὴν μαρξιστικὴ κοσμοθεωρία καὶ κανένας σχεδὸν δὲν δεχόταν τὴν ἀμφισβήτησή της καὶ πολὺ περισσότερο τὴν ἀπόδειξη ὅτι πρόκειται γιὰ ὀλοκληρωτικὴ ἰδεολογία, ἀπ' τίς χειρότερες στὴν ἱστορία...

- Συμπληρωματική πρὸς τὴν φασιστικὴ μάλιστα· οἱ ἐλάχιστοι ποὺ δέχονταν τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς ὡς ὀλοκληρωτικῆς ἰδεολογίας, ἀπέρριπταν διαρρήδη τὴν ἔννοια τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ ὡς κακοῦ στὴν φασιστικὴ ἰδεολογία. Ἐγκλωβισμένοι θὰ μέναμε, Σόλων, μεταξὺ τῶν δύο ἄκρων, ἐνῶ προσήγγιζαν πολὺ ἐπιφανειακὰ καὶ τὴν ἑλληνικὴ σκέψη τῆς κλασικῆς μας ἐποχῆς· ἀντλοῦσαν τὴν προβληματικὴ τους ἀπ' τὸν νεοπλατωνισμὸ κυρίως καὶ τὶς ἄλλες φιλοσοφικὲς σχολὲς τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ ῥωμαϊκῆς περιόδου...
- Πολλὰ εἶπαμε, γιὰ συζήτηση μεταξὺ τυροῦ καὶ ἀχλαδίου...
- Ἔχεις δίκαιο, πολλά, Σόλων· στὴν ἐποχὴ μας τελικὰ ἐνδιαφέρει ἓνα πρῶγμα, ἡ ἔννοια τοῦ ἠθους καὶ τῆς μουσικῆς ἀρμονίας.
- Οἱ δύο αὐτὲς ἔννοιες ἀπουσιάζουν ἐντελῶς στὴν δυτικὴ σκέψη, Περικλῆ· δὲν ὑπάρχουν οὔτε στὶς ὑποσημειώσεις τους, μὲ τὴν ἐξαίρεση τῶν ἐπιφανειακῶν ἐργασιῶν τοῦ *Τέοντορ Ἀντόρνο*, τῆς *Κοινωνιολογικῆς Σχολῆς* τῆς *Φραγκφούρτης*, τῶν σχετικῶν μὲ τὴν μουσικὴ ποὺ τόσο προβλήθηκαν τὸν παρελθόντα αἰῶνα.
- Δὲν εἶναι ἡ στιγμὴ τῆς ἀξιολογήσεως τοῦ ἔργου του, ἀρκετὰ σημαντικοῦ ἄλλωστε, ἂν καὶ πάντα στὰ πλαίσια τῆς μαρξιστικῆς παραδόσεως καὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ, οὔτε καὶ αὐτὴ ἡ διάθεσή μας.
- Ἡ ἀναφορὰ γίνεται, μόνο ὡς ὑπογράμμιση καὶ τίποτε ἄλλο· ἡ συζήτηση γιὰ τὴν σχολὴ αὐτὴ ὀδηγεῖ εἰς ἄλλας ἀτραπούς, ὅπως ἀναφέρουμε πολλὰς φορὲς γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῶν παραδρομῶν.
- Οὔτε καὶ ἡ ἄρρηκτη σύνδεση, μουσικῆς καὶ ἠθους στὶς διάφορες ἐποχὲς καὶ στοὺς διάφορους λαοὺς, βρίσκεται εὐκόλα στὴν ἐπίσημη σκέψη, ἐνῶ τὴν ἔχουμε παρουσιάσει ἀρκετὰ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «*Τοῦ Ἐμμελοῦς*»· ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὶς σχετικὲς μὲ τὴν σύγκριση κινεζικῆς καὶ ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ τὶς ἐξαίρετες μελέτες τοῦ *Φρανσουὰ Ζυλλιέν*. Ἄλλο μᾶς ἐνδιαφέρει, Σόλων· ἡ ἐπισήμανση τοῦ κωμικοῦ ποιητοῦ εἰς τοὺς «*Βατράχους*», ὅτι ἄλλο εἶναι ἡ ἥρωικὴ πρῶξις, καὶ ἡ ἐπιβεβλημένη ἀναγνώρισή της, κι ἄλλο ἡ κατάκτηση καὶ ἡ ἐνωμάτωση τοῦ ἐλευθέρου ἠθους ἀπ' τὸν ἐνεργὸ πολίτη, ἡ στάση τοῦ ἴδιου προσώπου στὴν πολιτικὴ του ζωὴ. Ἡ θεωρία τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἡ βικτωριανὴ ἠθικὴ, ἀδυνατοῦν καταγράψαι τὶς διαφορὲς αὐτές, τὶς ὁποῖες ἔχει ὡς κύριο θέμα τοῦ Ὁ *Ἀριστοφάνης*. Ὅπως καὶ ἡ ἀναφορὰ στὴν δημοκρατικὴ πτυχὴ τοῦ *Διονύσου* εἶναι ἄλλο θέμα καὶ ὀδηγεῖ εἰς ἄλλας ἀτραπούς...

Τους διέκοψε ο Γιώργος, νεώτερος ἀρκετὰ στὴν ἡλικία, ἀλλὰ στενὸς φίλος ἀπὸ παλαιότερα, ὅταν ἦταν πιὸ ἐνεργοὶ στὴν καθημερινότητα τῆς πολιτικῆς ζωῆς· εἶχαν συμπορευθεῖ στὴν προάσπιση τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς ἐλληνικότητος τῶν Βλάχων, ἀλλὰ εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ μετὰ, ὅταν ἠρέμησαν κάπως τὰ προβλήματα αὐτά: «Γειά σας», τοὺς λέει ξαφνικά, καὶ μόλις τὸν βλέπουν, σηκώνονται κι ἀγκαλιάζονται θερμά: «Κάθισε», τοῦ λένε. «Ὁχι, ἀπαντᾶ, ἔχω τὴν φίλη μου». «Μά, φώναξέ την;» «Ὁχι, κάτι σοβαρὸ συζητᾶμε καὶ δὲν πρέπει νὰ τὸ διακόψουμε, ἄλλη φορά». Τοὺς χαιρέτισε, χαιρέτισαν κι αὐτοὶ ἀπὸ μακρυνὰ τὴν φίλη του, ἔστειλαν καὶ μισὸ κιλὸ κρασί. Πῆραν δυὸ μπουκιές, μετὰ τὰ ποτήριά τους, εἶπαν «στὴν ὑγεία μας».

- Τὸ κρίσιμο ἐρώτημα, Σόλων, εἶναι ἓνα: Τὸ γιατί δὲν συζητήθηκαν αὐτὰ σχεδὸν καθόλου, ὄχι μόνο στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ στὴν διεθνή προβληματική, οἱ ὀξύτατες ἀναφορὲς τοῦ κωμικοῦ μας; Τίς ἀντιπαρέρχονται ὡς κάτι τὸ δευτερεῦον καὶ τὸ ἀσήμαντο!
- Ἔστίασαν, σχεδὸν ὅλοι τους, τὴν προσοχή τους στὶς ἀντεγκλήσεις τοῦ Διονύσου μὲ τὸν Ξανθία καὶ στὸν διαγωνισμό, Αἰσχύλου καὶ Εὐριπίδου, ἀλλὰ δὲν ἐντόπισαν κἄν ἢ δὲν ἀντελήφθησαν, τίς ἐπισημάνσεις τοῦ κωμικοῦ μας ποιητοῦ εἰς τὰς παραβάσεις καὶ εἰς τὴν κριτικὴ του πρὸς τὸν θεὸ τῶν δραματικῶν ἀγώνων.
- Εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἐπίσημανση στὴν ψηφιακὴ ἐποχὴ, ὡς ἐπικουρία τῶν ὄσων ἔχουμε ἐκθέσει, εἰς τὰ, «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», «Ὁ ἀκόρεστος πόθος τῆς φραγκολαγνείας», «Ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἐμμελείας» καὶ «Τοῖς Τρωικοῖς καὶ τοῖς Περσικοῖς» καὶ σὲ ἄλλα...
- Τὸ αἰσθάνομαι κι ἐγώ, Περικλῆ, ὅτι κάτι ἔχουμε ἀφήσει κενό, κάτι δὲν ἀξιοποιήσαμε ἀπ' τὸν μεγάλο μας κωμικὸ κι ἀπ' τὴν παράδοσή μας στὴν συνέχεια, κυρίως τὴν δημοτικὴ στὶς κοινότητες.
- Αὐτὸς εἶναι ὁ κοινὸς προβληματισμὸς μας· ἔχουμε μιλήσει, ὅτι τὸ κύριο πρόβλημα ἀπ' τὴν ἀνεξαρτησία καὶ μετὰ εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἐξάρτηση ἀπ' τὴν Εὐρώπη, ἀπ' τὴν Δύση, «νὰ γίνουμε Εὐρωπαῖοι», ἔλεγαν συνέχεια οἱ ἀστοὶ καὶ οἱ μορφωμένοι. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε, ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ ἐθεωρεῖτο ἄνευ ἀξίας, ἡ δημοτικὴ, χωριάτικη, βλάχικη, ἢ λαϊκὴ, κατώτερη καὶ ἀπαγορευμένη ἀκόμη καὶ στὰ χωριὰ ὡς τίς πρῶτες μεταπολεμικὲς δεκαετίες.

- Ἡ ἀπόλυτη ἐξάρτηση ἀπ' τὶς μεγάλες δυτικὲς ἰδεολογίες, βάραινε πολὺ στὴν νεώτερη ἱστορία μας, ἂν καὶ μόνο στὰ «ἀνώτερα» στρώματα· στὶς λαϊκὲς συνοικίες πάντα ἀκοῦνε, τραγουδοῦν καὶ χορεύουν, μὲ τὰ λαϊκὰ τους καὶ τὰ ρεμπέτικα, ἀλλὰ καὶ τὰ δημοτικά, ὅπως ἐπίσης στὰ ὄρεινὰ καὶ στὰ νησιά· στὰ χωριὰ εἶχαν μόνο τὰ δημοτικά, ὡς ἔκφρασή τους καὶ τὶς καντάδες, ἑπτανησιακὲς καὶ ἀθηναϊκὲς, ἀλλὰ καὶ τὰ λαϊκὰ κατὰ περίπτωσιν. Δὲν ἐπιχειροῦμε ἐξάντληση τοῦ θέματος, ἀλλὰ στὶς κρίσιμες στιγμὲς ἀνατάσεως τοῦ ἔθνους, στὴ δημοτικὴ μουσικὴ προσέφευγε ὁ ἀπλὸς λαός, καὶ γι' αὐτό, ἄλλωστε, τὴν καταχρᾶσθηκε εἰς τὸ ἔπακρον ἢ δικτατορία.

Σταμάτησαν, εἶχαν πεῖ πολλά· πῆραν ἀπὸ μιὰ μπουκιά, εἶπαν καὶ στὴν ὑγεία τους, ἀνάσαναν λίγο· τὸ μαγαζὶ ἦταν σχεδὸν γεμᾶτο κι ὁ ἀπόηχος ἔφτανε στὰ αὐτιά τους, μόνο πού δὲν τὸ εἶχαν καταλάβει προηγουμένως, τόσο ἦταν ἀπορροφημένοι στὴν συζήτηση, ἐκεῖ στὴν γωνίτσα τους...

- Τὴν βαρύτητα τῆς μουσικῆς ἀρμονίας, Σόλων, ἐπισημαίνει πολὺ πιεστικὰ ὁ κωμικὸς ποιητὴς· κι ἴσως ἀπ' τὸν Ἀριστοφάνη ἀντλήσει τὶς διαπιστώσεις του, καὶ τὴν πρακτικὴ του, ὁ Διονύσιος Σολωμός, ὅταν μιλάει γιὰ τὴν δημοτικὴ παράδοση καὶ τὴν γλῶσσα της, ὅπως τὸ ἔχουμε καταγράψει εἰς τό, «Καθαρώτατον ἥλιο ἐπρομηνοῦσε»...
- Καὶ ὅμως διαστρέβλωσαν τὴν σκέψη του συστηματικὰ οἱ γνωστοὶ δημοτικιστὲς -ἐσκεμμένως ὅπωςδήποτε ὅπως ἐπιβεβαιώνεται ἀπ' τὴν στάση τους στὴν καθιέρωση τοῦ μονοτονικοῦ καὶ στὴν ἐπιβολὴ τοῦ λατινικοῦ ἀλφαβήτου· ἔχουμε ἄλλωστε ἀπτὲς ἀποδείξεις γι' αὐτὸ ἀπ' τὴν ἀδιάψευστη καταγγελία τοῦ Γιάννη Μόραλη-, κυρίως μὲ τό, «μήγαρις ἔχω ἄλλο στὸν νοῦν μου παρέξ ἐλευθερία καὶ γλῶσσα;» ἀλλὰ δὲν ἐννοοῦσε ὁ ἐθνικὸς μας ποιητὴς τὴν ξενόφερτη ἀγλωσσία τοῦ ἐπισήμου δημοτικισμοῦ· ἐννοοῦσε τὴν δημοτικὴ γλῶσσα τῶν κλέφτικων τραγουδιῶν καὶ τοῦ ἐλευθέρου ἤθους τῶν κοινοτήτων στὶς ὁποῖες ἔζησε καὶ στὶς ὁποῖες ἐνσωματώθηκε στὴν Ζάκυνθο, ὅσο κανεὶς ἄλλος ποιητὴς στὴν νεώτερη γραμματεία μας.
- Ἡ ἴδια διαστρέβλωση γίνεται καὶ μὲ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ἐθνικοῦ χρέους, ὡς χρηματιστικὴ δόσοληψία καὶ χωρὶς καμμία ἀναφορὰ στὶς ἐπιπτώσεις, ὅπως κι ἀπ' τὸ νόθο νόμισμα, στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ...

Από μακρυνά τούς φώναξε ό φίλος τους, ό Γιάννης μέ τήν παρέα του, κι άνταπέδωσαν άμέσως· «έλατε σέ έμάς», τούς είπε, «δέν χωράμε τόσοι, αύτου στην γωνία». «Νά τελειώσουμε τήν συζήτηση κι έρχόμαστε», άπάντησαν· ήταν καλός φίλος και μέ άγωνία για τήν γλώσσα και τήν πορεία τής χώρας.

- Αγγίζουμε πλέον, Σόλων, τó πιό κρίσιμο σημείο τής συζητήσεώς μας· τήν διατήρηση τής αισθήσεως τής μουσικής άρμονίας και του ήθους, στην μακρόχρονη ιστορική μας πορεία, στίς κοινότητες.
- Ίσως είναι αύτή ή λυδία λίθος τής ταυτότητός μας, διότι άποτελεϊ τόν άδιάσπαστο κρίκο τής συνδέσεως τής άρχαιοελληνικής θρησκείας μέ τήν Όρθοδοξία, τήν ύμνωδία και τó τελετουργικό της· ή δημοτική μουσική ως πολιτική έκφραση τών κοινοτήτων, ή λαϊκή, μέ τόν πόνο τών κατοίκων τών πόλεων, και ή έκκλησιαστική, μέ τήν άνάτασή της προς τó θεϊό, μέ κυρίαρχη άρμονία τους τήν γλώσσα.
- Τó αισθάνεσαι ότι χρειάζεται νά τó έπεξηγήσουμε άλλη μιá φορά, άν και τó έχουμε καταγράψει πολλές φορές εις τás «αναλύσεις» μας. Αυτό, έννοει κι ό Άριστοφάνης, όταν άσκεϊ, μέσα άπ' τήν έναγώνια έκκλησή του, τήν σκληρή κριτική του, για τó ήθος και τήν άπουσία μουσικής ευαισθησίας άπ' τούς πολιγραφηθέντες ως Αθηναίους πολίτες, τών χαλκών, τών ξένων και τών πυρρείων.
- Είχαν έπιδείξει ήρωισμό και αύτοθυσία, Περικλή, όχι μόνο στην ναυμαχία τών Αργινουσών, αλλά και σέ άλλες μάχες, όπως και στην προάσπιση τών Αθηνών, κατά τήν μακρόχρονη πολιορκία του Δεκελεικού πολέμου· οί δουλοιο κι άκόμη περισσότερο οί μέτοικοι δέν έγκατέλειψαν τούς Αθηναίους στόν μακροχρόνιο πόλεμο, μέ τήν εξαίρεση τών μεταλλορύχων του Λαυρίου, άπ' τήν άφιξη στην περιοχή τών πρώτων Σπαρτιατών, αλλά και ή ζωή αυτών ήταν πολύ κακή κι έμοιαζε μέ τήν αντίστοιχη στην ρωμαϊκή έποχή.
- Συμμετείχαν κανονικά στην ζωή τής πόλεως και πολλοί άπ' αυτούς, μέτοικοι ή δουλοιο, είχαν πιό πολλά λεφτά άπ' τούς Αθηναίους, ένω είναι γνωστά τά παράπονα του Ψευδοξενοφώντος για τίς έπιδείξεις του πλούτου τους, άν και άναφερόταν στην προπολεμική περίοδο.
- Σε καμμία άλλη δουλοκτητική κοινωνία δέν είχαν τόσα δικαιώματα οί δουλοιο, όσο στην έλληνική τής άμέσου δημοκρατίας, αλλά και τών

μετέπειτα ἐποχῶν, οὐδέποτε ἠνέχθησαν τὴν ῥωμαϊκὴ νομοθεσία, ὅτι οἱ δοῦλοι εἶναι *res*, πράγματα, καὶ δὲν τὴν ἐφάρμοσαν στὸν βαθμὸ πὸν μποροῦσαν ὅταν τελικὰ ὑπετάγησαν. Ἄλλωστε, στὴν Μακεδονία μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου δὲν ὑπῆρχαν δοῦλοι, θεράποντες, καὶ οἱ βασιλίσσες ἔκαναν μόνες τὶς δουλειὲς τοῦ σπιτοῦ.

- Σὲ δύο κυρίως παράγοντες, Σόλων, ἐστιάζει τὴν προσοχὴ του ὁ ποιητής, στὸν χαρακτήρα τῆς ἡρωικῆς πράξεως: πρῶτος, ἢ πρῶξις αὐτὴ καθ' ἑαυτή, πὸν μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ τυχαία, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἔχει σημασία· ὅποτε, ἀνεξαρτήτως τῆς ἀφορμῆς τῆς, ἢ πόλις ὀφείλει ἀναγνωρίσει αὐτήν, μὲ τὴν ἀπόδοση τῶν προβλεπομένων τιμῶν, ἐνῶ δὲν προσμετρῶνται οἱ τυχόν δευτέρως σκέψεις τοῦ ἥρωος, διότι τότε ἀναιρεῖται ἡ ἴδια ἢ ἔννοια τῆς ἡρωικῆς πράξεως.
- Αὐτὸ ἰσχύει γιὰ κάθε ἐποχὴ καὶ γιὰ κάθε πολιτικὸ σύστημα, Περικλῆ, κι εἶναι θεμιτὴ καὶ ἐπιβεβλημένη μάλιστα γιὰ τὴν πολιτεία, τὴν ὅποια πολιτεία, ἢ ἀναγνώρισή τῆς...
- Δεύτερος παράγων εἶναι, ἢ ἐνσωμάτωση τοῦ ἥρωος στὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ, στὴν ζωὴ τῆς πόλεως, ἂν μάλιστα ἦταν πρὶν μέτοικος ἢ δοῦλος· ἢ ἀπόδοσις τοῦ δικαιώματος τοῦ Ἀθηναίου πολίτου, ἐπισημαίνει μετ' ἐμφάσεως ὁ Ἀριστοφάνης, στὸν ὅποιο τρίτο καὶ ἀνεξαρτήτως τοῦ μεγέθους τῆς ἡρωικῆς του πράξεως, δὲν συνεπάγεται καὶ αὐθόρμητη ἄσκηση τῆς ἐλευθέρως πρακτικῆς, κάθε ἄλλο μάλιστα, οἱ κίνδυνοι ἐκπτώσεώς τῆς εἶναι μεγάλοι.
- Στὴν φάση αὐτὴ βρίσκονταν οἱ Ἀθηναῖοι στὸ τέλος τοῦ πολέμου κι ἀναγνώριζαν μᾶλλον τὶς ἐπισημάνσεις τοῦ αὐστηροῦ κριτοῦ τους, ἄλλο ἂν ἐδυσκολεύθησαν πολὺ στὴν ἐφαρμογὴ τους· αὐτὸ φαίνεται κι ἀπ' τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ κριτὲς ἔδωσαν τὸ πρῶτο βραβεῖο στοὺς «Βατράχους», ἐνῶ εἶχε πάρει τὸ δεύτερο στοὺς «Ἴππῆς», τὴν εὐαισθησία τῶν συμπολιτῶν τους κατέγραψαν. Τὸ 414, ἦταν ὑπερόπτες καὶ ὑπερφίαλοι, ἀλαζόνες καὶ ἀμετροεπεῖς· τὸ 405, ἦταν πολὺ προβληματισμένοι κι εἶχαν ἐνῆκοα ὦτα στὴν κριτικὴ...
- Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν τίμησαν δεόντως τὸν Ἀριστοφάνη· εἶχαν καταγράψει τὴν κριτικὴ του καὶ τὰ λάθη τους, ἄλλο ἂν ἦταν δύσκολη πολὺ ἢ ἀνάκτηση τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς ἀπὸ ὅλους.
- Ὅταν τὸ ἐξετάσουμε πρακτικὰ, Περικλῆ, θὰ δοῦμε, ὅτι, ἀπ' τοὺς εἴκοσι, εἰκοσιπέντε χιλιάδες Ἀθηναίους πολῖτες πὸν εἶχαν ἐπιβιώσει, ἂν εἶχαν διασωθεῖ τόσοι κι ὄχι λιγώτεροι, οἱ περισσότεροί τους ἦταν στὸν στόλο καὶ στὸ στρατόπεδο τῆς Σάμου, ἐνῶ οἱ μεγάλης ἡλικίας

καὶ οἱ νέοι φρουροῦσαν τὰ τείχη. Ἐπομένως ἀπόμειναν καμμιά δεκαριά χιλιάδες, ἂν ἦταν καὶ τόσοι, ἡλικιωμένοι καὶ ἀνάπηροι πολλοί, οἱ ὅποιοι παρακολουθοῦσαν τοὺς δραματικούς ἀγῶνες.

- Ἔχεις δίκαιο· ὅταν ἐξετάζουμε τὸ ἦθος τοῦ πολίτου, πρέπει νὰ διερευνήσουμε τίς συνθῆκες τῆς ζωῆς του, τὴν καθημερινότητά του, διότι ἀπ' αὐτὴν κρίνεται ἡ πρακτικὴ του, ἐλεύθερη ἢ ὑποτακτικὴ, ἀνεξαρτήτως τῶν συνταγματικῶν του δικαιωμάτων.
- Τὸ ἔχουμε συζητήσει τόσες φορές, τὸ ἦθος τοῦ ἀνθρώπου στὸ ὕφος του ἀποτυπώνεται· καὶ σὲ περιόδους δουλείας, οἱ ἀνεξάρτητοι καὶ ἀξιοπρεπεῖς, «εἶχαν τὴν Καλημέρα χῶρια», ἔλεγαν στὶς κοινότητες, «αὐτός, ἔχει τὴν χάρη του», «αὐτός ἔχει τὸν ἴσκιό του».
- Τὸ θυμόμαστε, Σόλων, ἀπ' τὸν Πλάτωνα, «ἐλευθερίας καὶ φιλίας ἀληθοῦς τυραννικὴ φύσις ἀεὶ ἄγευστος», ἢ «ἐν τυραννίδι οὐδὲν ἢ μικρὸν φιλίας», συμπληρώνει ὁ Ἀριστοτέλης. Ἔχουν, «τὴν ἄνεση τῆς ἀληθοῦς ἐλευθερίας καὶ φιλίας οἱ πολιτογραφηθέντες;» θέτει πρωθύστερα τὸ ἐρώτημα στοὺς συμπολίτες τοῦ ὀκτωκτονιστοῦ ποιητῆς.
- Κι αὐτοὶ τὸ ἀποδέχονται καὶ ἀπαντοῦν μὲ τὴν ἀνάγκη ἐνσωματώσεώς τους, «ἐν παλαιστραῖς καὶ χοροῖς καὶ μουσικῇ»· ἔθεταν τὴν ἀναβάπτιση, ὡς ἀπαραίτητον, ἀναγκαῖο καὶ ἰκανὸ ὄρο.
- Ὁ διάλογος ἦταν δημιουργικὸς, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἀποτελέσματος τοῦ πολέμου, μᾶς λέει ἡ ἀπονομὴ τοῦ πρώτου βραβείου· αὐτὸν τὸν διάλογο διατήρησαν στὶς κοινότητες τῆς δημοτικῆς παραδόσεως, μὲ τὸ τραγοῦδι, τοὺς ἀθλητικούς ἀγῶνες, «στὸ δρόμο καὶ στὸ πάλεμα καὶ στὸ λιθάρι», τοῦ νεωτέρου ποιητοῦ. Τὰ ζήσαμε οἱ μεγαλύτεροι στὰ χωριά μας, στὰ διαλείμματα τοῦ πολέμου, σὲ εἰκονικὴ μορφή ἔστω λόγῳ τῶν χαλεπῶν χρόνων, τὸν πολιτικὸ στίχο ἐπιδίωκαν νὰ ἀναβιώσουν· ἔδειχνε ὅμως ὁ λαὸς ὅτι ἐπιζητοῦσε τὴν ἀνάτασή του. Τὰ θυμᾶσαι καὶ δακρύζεις· γίνονταν οἱ ἀθλητικοὶ ἀγῶνες στὸν Μεριαῖ τοῦ χωριοῦ κι οἱ μουσικοί, στὶς γειτονιές, ὅταν τραγουδοῦσαμε καὶ χορεύαμε οἱ μικροί, ὅσο καὶ ὅπως μπορούσαμε, καὶ μᾶς καμάρωναν οἱ μεγάλοι, ἦταν ἀνάσα στὰ ὅσα ὑπέφεραν, τὸ ζούσαμε κι ἐμεῖς.
- Τότε ζούσαμε στὸ παρόν, καὶ ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο στὸ παρόν· ἴσως γιὰ τὸν οἱ συνθῆκες ἦταν ἄγριες καὶ τὸ μόνο πού σκεφτόμασταν κι ἐμεῖς οἱ μικροὶ κι οἱ μανάδες μας, ἦταν τὸ πῶς θὰ ἐπιβιώσουμε τὴν ἐπόμενη μέρα. Τὸ μέλλον τὸ βλέπαμε ἀλλιῶς, νὰ τελειώσει ὁ πόλεμος, νὰ ἔχουμε λευτεριά καὶ νὰ δοῦμε τί θὰ κάνουμε...

- Πόσο δίκαιο ἔχεις; ἡ καθημερινότης τοὺς ἐνδιέφερε τότε, Σόλων, ὄχι τὸ ἀπροσδιόριστο κι ἀόρατο μέλλον τῶν θρησκευτῶν καὶ ἰδεολογιῶν· τὰ λίγα ἀγαθὰ τὰ μοιράζονταν οἱ γυναῖκες κι ἔτσι ἐπιβίωνανε ὅλοι.
- Ἀπ' τὴν πίσω πόρτα, ἂν εἶχαν καὶ δεύτερη, πηγαινε ἡ μία γειτόνισα στὴν ἄλλη καὶ ρώταγε, «Ἐβαλες τσουκάλι στὴν φωτιά;» Αὐτὸ ἦταν τὸ πρῶτο τοὺς μέλημα κι αὐτὸ ἀπέπνεε ἐλεύθερο ἦθος καὶ ἀξιοπρεπὲς ὕφος, τὴν αἴσθησι τῆς ἀλληλεγγύης καὶ τῆς ἀγάπης.
- Αὐτὴ ἡ γυναῖκα ἐξέφραζε τὴν ἀλληλεγγύη της πρὸς τὴν γειτόνισά της, κι εἶχαν ὅλες τοὺς μαζί, τὴν «Καλημέρα χῶρια».

Τοὺς διέκοψαν ὁ Γιώργος μὲ τὴν Νέλλη: «Φεύγουμε». «Τελειώσατε κιόλας;» «Ὁχι, ἀλλὰ εἶχαμε ἓνα ἐπεῖγον τηλεφώνημα καὶ πρέπει νὰ πᾶμε. Γειά σας». «Γειά σας, μιὰ ἄλλη φορά». Τὴν ἴδια στιγμὴ τοὺς φώναξε ὁ Γιάννης, «Ἄντε, ἐλάτε!» «Τελειώνουμε κι ἐρχόμαστε», ἀπαντοῦν.

- Τὴν διαφορὰ τοῦ ἦθους τὴν ἐπισήμανε ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους τῆς ἐποχῆς του, ὁ μέγας στρατοκράτης κι ὁ θεμελιωτῆς τῆς ὀλοκληρωτικῆς νοοτροπίας ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ βαθὺς γνώστης τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας καὶ γλώσσης, τὴν ὁποία καὶ χρησιμοποιοῦσε, ὅσο καὶ τὰ λατινικά: «ποσάκις ὑπὸ σφῶν αὐτῶν ἀπολυμένους ἢ δόξα τῶν προγόνων περισώσει», τοὺς εἶπε, ὅταν τοῦ προσέφεραν τὰ πάντα δουλικότατα, ἀρκεῖ νὰ τοὺς παραχωρήσει λίγα προνόμια ἀκόμη, παρ' ὅσα εἶχαν ἀποσπάσει ἀπ' τὸν Πομπήιο.
- Τοὺς τὰ παραχώρησε, Περικλῆ, καὶ τὰ δεχθήκανε μετὰ χαρᾶς· δὲν τοὺς εἶχε ἀπομείνει ἴχνος ἐλευθέρου ἦθους καὶ ὕφους. Οἱ ἰδεολόγοι τῆς ἀριστερᾶς καὶ οἱ πνευματικοὶ τῆς ἡγέτες τὴν παράδοσή τους συνεχίζουν· τὸ βλέπουμε στὴν ἀνοχή τους ἀπέναντι στὴν προδοσία τῆς Μακεδονίας, τοῦ Βορειοηπειρωτικοῦ, τῶν ἐλληνοτουρκικῶν, ὅταν εἶναι σὲ κατάστασι ἐξεγέρσεως ὀλόκληρος ὁ λαός. Μόνον ὁ Μίκης Θεοδωράκης κι ἐλάχιστοι ἄλλοι σώζουν τὴν τιμὴ τοῦ ἔθνους· οἱ πολλοὶ δείχνουν ὅτι εἶναι δοτοὶ σὲ ὅλα τους, ἀμερικανόθρεπτοι...
- Ἡ αὐθόρμητη ἐξέγερσι τοῦ λαοῦ, καταφανῆς στὰ συλλαλητήρια, ἡ ἀφύπνισι τῆς νεολαίας, μὲ τίς ἐπιδόσεις της στὰ ψηφιακά, εἶναι ἀπτή ἀπόδειξι, ὅτι ἐλάχιστοι ἀπόμειναν γραϊκύλοι, ὅσοι φέρουν μέσα τους τὴν συστατικὴ ἠθικὴ καὶ τὴν προσήλωσι στὶς μονοσήμαντες ἰδεολογίες ἢ στὶς μονοθεϊστικὲς θρησκευεῖς, συνέχεια τῶν ἐπιδόσεων στὴν βιομηχανία ὑπογραφῶν τῆς ἑπταετίας. Ἡ κρίσιμη διαφορὰ...

- Διάχυτη είναι πλέον ή διασταλτική ήθική στον ελληνικό λαό και στον Έλληνισμό όπου γής. Μόνο όσοι έθελοτυφλούν, αδυνατούν να δούν τις βαθύτατες διεργασίες, αυτοί διέπονται απ' την ιδεολογική ισοπέδωση της προοδευτικότητας, παραμένουν άχρηστοι και κυνικοί.
- Αυτοί δεν έχουν ζήσει ποτέ τους, Σόλων, την χαρά της δημιουργίας, δεν αντιλαμβάνονται το τί σημαίνει το παρόν, ή ζωή στο παρόν, μόνο το μέλλον βλέπουν και γι' αυτό δεν έχουν αισθητήρια όργανα για να αντιληφθούν τον κόσμο της ψηφιακής εποχής, όχι μόνο την ώρα της εργασίας τους, αλλά και σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής τους, είναι μονοσήμαντοι, εντροφούν σε κλειστό σύστημα...
- Το βλέπουμε συνέχεια αυτό, Περικλή· όσοι νέοι μας πρωτοστατούν στην ψηφιακή τεχνολογία επιστρέφουν στην γλώσσα της γιαγιάς και στην ελληνική μουσική, δημοτική, εκκλησιαστική και λαϊκή.
- Η γλώσσα της γιαγιάς, ή γνήσια ελληνική, με την προσωδία της και την άρμονία της, απέτελεσε το απόρρητο όχυρό της ταυτότητός μας στην τεσσαρακονταετία, έφερε την αίσθηση χαράς και δημιουργίας στους νέους μας, μαζί με την επιστροφή στην ελληνική μουσική.
- Έθεσες και το ζήτημα της γλώσσας, αλληλένδετο με το ήθος του ελεύθερου ανθρώπου και την μουσική άρμονία, όπως το αποπνέει ή Νεκταρία Καραντζή, ως κύριο παράγοντα ανακτήσεώς του.
- Αυτά είναι τα κύρια προβλήματα όλων των λαών, δια την έναρμόνισίν τους, ως όρος είναι καταλληλότερος όπωςδήποτε, στην ψηφιακή εποχή· αναλόγως προς την ευχέρεια έναρμονίσεώς τους, πολιτιστική και ιστορική, προς το ήθος του ελεύθερου πολίτου και την έκφρασή του στην Άγορά, με την άσκηση της ισηγορίας του, του λόγου του, της γλώσσας του, της έμμελείας του, διαμορφώνουν τον ρόλο τους, ως έθνος ή ως λαός και ως μεμονωμένα άτομα στην ψηφιακή εποχή. Αναδύεται ή άλλη πολιτική δυναμική εμφανέστατα παγκοσμίως, την ακολουθούν ή προηγούνται αυτής οι νέοι μας...
- Ξεστρατίζουμε σε άλλη συζήτηση... Αλλά, ας πᾶμε στους φίλους μας, μᾶς περιμένουν...

Χρήστος Ζ. Καρανίκας,

Καισαριανή, Μάιος, Ιούνιος 2018